

# અર્થશાસ્ત્ર

## ધોરણ 11



### પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.  
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.  
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને  
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.  
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.  
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ  
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.  
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.  
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક



ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ  
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર  
આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.  
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

#### વિષય-સલાહકાર

ડૉ. કિરણ એમ. પંડ્યા

#### લેખન-સંપાદન

ડૉ. કાર્તિકેય એસ. ભટ્ટ (કન્વીનર)  
ડૉ. આર. એમ. શર્મા  
ડૉ. પીન્કી જે. દેસાઈ  
ડૉ. ટેકપાલસિંહ પી. આનંદ  
શ્રી ગૌતમભાઈ બી. વાઘેલા  
શ્રી સંજય એલ. કામળિયા

#### સમીક્ષા

ડૉ. જયેન્દ્ર જે. ભટ્ટ  
ડૉ. રોહિત જે. દેસાઈ  
ડૉ. જગદીશ ભાવસાર  
શ્રી પ્રદીપકુમાર જી. દવે  
શ્રીમતી પુષ્પાબહેન એસ. પટવર્ધન  
શ્રી વિક્રમકુમાર એચ. ભટ્ટ  
શ્રી મનીષભાઈ એસ. શાહ  
શ્રી સરમણભાઈ કે. ગળચર  
શ્રી અમૃતભાઈ ડી. પટેલ  
શ્રી અનિલભાઈ વી. જોષી  
શ્રી ઉમંગ એ. શુક્લ

#### ભાષાશુદ્ધિ

શ્રી છાયાબહેન એમ. પારેખ

#### સંયોજન

ડૉ. ચિરાગ એન. શાહ  
(વિષય-સંયોજક : કોમર્સ)

#### નિર્માણ-સંયોજન

શ્રી હરેન શાહ  
(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

#### મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લીભાચીયા  
(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

#### પ્રસ્તાવના

રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડે નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. આ અભ્યાસક્રમો ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાત સરકાર દ્વારા મંજૂર થયેલા ધોરણ 11, અર્થશાસ્ત્ર વિષયના નવા અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલું આ પાઠ્યપુસ્તક વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકતાં મંડળ આનંદ અનુભવે છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકનું લેખન તથા સમીક્ષા નિષ્ણાત શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકો પાસે કરાવવામાં આવ્યાં છે. સમીક્ષકોનાં સૂચનો અનુસાર હસ્તપ્રતમાં યોગ્ય સુધારાવધારા કર્યા પછી આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે મંડળે પૂરતી કાળજી લીધી છે. તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો આવકાર્ય છે.

#### અવંતિકા સિંઘ (IAS)

નિયામક  
તી. : 14-03-2019

કાર્યવાહક પ્રમુખ  
ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2016, પુનઃમુદ્રણ : 2017, 2018, 2019

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાન' , સેક્ટર 10 -એ, ગાંધીનગર વતી અવંતિકા સિંઘ , નિયામક

મુદ્રક :

## મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે પ્રમાણે રહેશે :\*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતા અને વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવી.

---

\* ભારતનું સંવિધાન : કલમ 51-ક

## અનુક્રમણિકા

|                                            |     |
|--------------------------------------------|-----|
| 1. અર્થશાસ્ત્ર : વિષય-પ્રવેશ               | 1   |
| 2. મૂળભૂત ખ્યાલો અને સંકલ્પનાઓ             | 11  |
| 3. માંગ                                    | 20  |
| 4. પુરવઠો                                  | 35  |
| 5. આવક અને ખર્ચના ખ્યાલો                   | 46  |
| 6. બજાર                                    | 63  |
| 7. ભારતીય અર્થતંત્ર                        | 76  |
| 8. આર્થિક સુધારાઓ                          | 86  |
| 9. રાષ્ટ્રીય આવક                           | 94  |
| 10. અંદાજપત્ર                              | 106 |
| 11. આર્થિક વિચારો                          | 121 |
| ● વિદ્યાર્થીઓને કરાવી શકાય તેવી પ્રવૃત્તિઓ | 135 |
| ● આલેખ, આકૃતિઓની યાદી                      | 135 |



- પ્રસ્તાવના
- 1.1 અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ
- 1.2 અર્થશાસ્ત્રનું ભારતીય ચિંતન
- 1.3 પશ્ચિમમાં અર્થશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ
  - એડમ સ્મિથે આપેલી અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા
  - માર્શલે આપેલી અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા
  - રોબિન્સે આપેલી અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા
  - સેમ્યુઅલસને આપેલી અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા
- 1.4 આર્થિક પ્રવૃત્તિ અને બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિ
- 1.5 એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર અને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર
- 1.6 આર્થિક માહિતીની રજૂઆત
- 1.7 આંકડાકીય માહિતીનું મહત્વ
  - 1.7.1 સિદ્ધાંતોની આધારભૂતતામાં વધારો થાય છે
  - 1.7.2 દશા અને દિશાનાં વલણો જાણવા માટે
  - 1.7.3 તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે
  - 1.7.4 સંક્ષિપ્તમાં રજૂઆત માટે
- 1.8 આંકડાકીય માહિતીને આકૃતિ-આલેખમાં રજૂ કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો
  - 1.8.1 વિશ્વસનીય પ્રાપ્તિસ્થાન
  - 1.8.2 સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર ચલ
  - 1.8.3 સ્કેલમાપની પસંદગી કરવી
- 1.9 આંકડાકીય માહિતીની આકૃતિ કે આલેખમાં રજૂઆત
  - 1.9.1 સ્તંભ-આકૃતિ
  - 1.9.2 પાસપાસેની સ્તંભ-આકૃતિ
  - 1.9.3 વૃત્તાંશ આકૃતિ
- 1.10 અર્થશાસ્ત્ર વિષયનું મહત્વ
  - 1.10.1 વ્યાવહારિક મહત્વ
    - 1.10.1.1 આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટનાઓ
    - 1.10.1.2 ઐતિહાસિક ઘટનાઓ
  - 1.10.2 આર્થિક મહત્વ
    - 1.10.2.1 રોજબરોજના વ્યક્તિગત નિર્ણયો માટે
    - 1.10.2.2 સરકારની નીતિઓને સમજવા માટે
  - 1.10.3 વ્યાવસાયિક મહત્વ

### પ્રસ્તાવના (Introduction)

માનવી બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે. તેથી તે પોતાની આસપાસની પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ કરી શકે છે અને વર્ગીકરણ કરી શકે છે. માનવજીવન સુખરૂપ ચાલે તે માટે તેણે વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરી છે. જેમકે સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા અને અર્થવ્યવસ્થા. આ વ્યવસ્થાઓને સમજાવવા માટે, તેને પેઢી દર પેઢી ચલાવવા માટે તથા વ્યવસ્થામાં ઊભા થતા પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે માણસે વિવિધ શાસ્ત્રોની રચના કરી છે.

આદિયુગમાં માણસ કેટલાક પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓનો ઉકેલ લડાઈ કે યુદ્ધ દ્વારા લાવતો પણ સમજણના વિકાસ સાથે તે સમસ્યાઓનો ઉકેલ શાસ્ત્રો દ્વારા, બુદ્ધિપૂર્વકની ગણતરીઓ દ્વારા લાવતો થયો. અર્થશાસ્ત્ર આ રીતે માનવીની આર્થિક સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે તથા માનવીના આર્થિક વર્તનનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર છે.

### 1.1 અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ (Meaning of Economics)

અર્થશાસ્ત્ર શબ્દનો સાદો અર્થ છે ‘અર્થ’નું શાસ્ત્ર. સંસ્કૃત શબ્દ ‘અર્થ’ પરથી આ શબ્દ ઊતરી આવ્યો છે. સંસ્કૃતમાં ‘અર્થ’ શબ્દના અનેક અર્થ છે. જેમાંનો એક છે ‘ઉદ્દેશ્ય’ - ‘કશુંક મેળવવું’ જે આધુનિક ‘આર્થિક’ અર્થ સાથે વધારે સુસંગત છે.

અંગ્રેજી શબ્દ Economics ગ્રીક શબ્દ Oikonomos પરથી ઊતરી આવ્યો છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં ઘરવખરી, સરસામાન કે જે વ્યક્તિગત માલિકીનો હોય છે તેને Oikos કહેતા અને આ ઘરના સરસામાનનું વ્યવસ્થાપન કરવાની રીતને Nomos કહેતા.

### 1.2 અર્થશાસ્ત્રનું ભારતીય ચિંતન (Economics in Indian Thought)

ભારતમાં સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આશરે પાંચ હજાર વર્ષથી પણ વધુ વર્ષ જૂનો છે. માટે જ ભારતીય તત્ત્વચિંતનમાં માનવજીવનનાં વિવિધ પાસાંનો અભ્યાસ અને માર્ગદર્શન જોવા મળે છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પુરુષાર્થ છે જે માણસે કરવાના હોય છે. માનવજીવનના આ ચાર મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે. જેમાંથી ‘અર્થ’ માટે કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિ સાથે અર્થશાસ્ત્રને લેવાદેવા છે.

‘કશુંક મેળવવાની’ અપેક્ષા સાથે થતી પ્રવૃત્તિ એ ‘અર્થપૂર્ણ’ પ્રવૃત્તિ છે. જીવનનિર્વાહ અને ભૌતિક સુખની પ્રાપ્તિ માટે અર્થોપાર્જન કરવું (આવક મેળવવી) તે માણસનું કર્તવ્ય છે. આશરે

2500 વર્ષ પહેલાં ‘અર્થશાસ્ત્ર’ નામના પોતાના પુસ્તકમાં કૌટિલ્યે કે જેમનું બીજું નામ ચાણક્ય છે. તેમણે માનવીની આર્થિક પ્રવૃત્તિ માટેનું ચિંતન રજૂ કર્યું હતું. આ સંદર્ભમાં કૌટિલ્યના મતે ‘મનુષ્યની વૃત્તિ અર્થ છે, મનુષ્યના વસવાટવાળી ભૂમિ અર્થ છે તેવી પૃથ્વીના લાભ-પાલનના ઉપાયો દર્શાવતું શાસ્ત્ર એટલે અર્થશાસ્ત્ર.’

ભારતીય ચિંતનમાં માનવકલ્યાણનો સમગ્રતયા વિચાર થતો હતો. આર્થિક પ્રવૃત્તિ પણ માત્ર ‘અર્થ’ કેન્દ્રિત ન રહેતાં નૈતિક આધારો સાથે સમગ્ર માનવકલ્યાણને ધ્યાનમાં રાખીને થાય છે. માટે જ ચાણક્યના અર્થશાસ્ત્રમાં નીતિશાસ્ત્રની પણ અસર છે. વળી, ચાણક્યના મોટા ભાગના આર્થિક વિચારોમાં જાહેર અને સામૂહિક વર્તનવાળી આર્થિક પ્રવૃત્તિ જ કેન્દ્રસ્થાને છે. ખાસ તો રાજાશાહી રાજ્ય-વ્યવસ્થા અને કૃષિપ્રધાન અર્થ-વ્યવસ્થાને ધ્યાનમાં રાખીને આર્થિક બાબતોનું માર્ગદર્શન કૌટિલ્યે રજૂ કર્યું હતું.

### 1.3 પશ્ચિમમાં અર્થશાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ (Formal Development of Economics as a Science in the West)

તત્ત્વચિંતક ઍરિસ્ટોટલે Oeconomica નામનું પુસ્તક લખેલું અને આર્થિક ચિંતન રજૂ કર્યું હતું, પણ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ બાદ જેમ ઉદ્યોગક્ષેત્રે સૂક્ષ્મ શ્રમ-વિભાજન થયું અને વિશિષ્ટીકરણ થયું (કોઈ એક કામ એક જ વ્યક્તિ દ્વારા થાય અને તેમાં જ તે કુશળતા મેળવે) તેમ જ્ઞાનનાં ક્ષેત્રોમાં અભ્યાસ અને સંશોધનમાં પણ વિશિષ્ટીકરણ થયું. ભૌતિકવિજ્ઞાનોની જેમ સમાજવિજ્ઞાનનો અને માનવવર્તનનો અભ્યાસ કરતાં શાસ્ત્રોમાં પણ વિશિષ્ટીકરણ થયું તથા અભ્યાસની પદ્ધતિ માત્ર તર્ક કે કલ્પના આધારિત ન રહેતાં, પ્રયોગ અને ચકાસણી આધારિત વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી અભ્યાસ શરૂ થયા, એટલે અત્યાર સુધી માનવીના આર્થિક વર્તનનો રાજ્યશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર કે તત્ત્વચિંતનના ભાગરૂપે અભ્યાસ થયો હતો. તેનો સ્વતંત્ર વિષય તરીકે અભ્યાસ શરૂ થયો.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને કારણે મોટાં યંત્રો, મોટા પાયે ઉત્પાદન, આર્થિક સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ અને જંગી મૂડીરોકાણને પરિણામે એક નવી જ આર્થિક-સામાજિક વ્યવસ્થા ઊભી થઈ. આ સંદર્ભે ‘કોઈ પણ દેશની આર્થિક સંપત્તિમાં વધારો થવાનાં કારણો શું હોઈ શકે ?’ આ પ્રશ્ન પર ઊંડા ચિંતન બાદ 1776માં એડમ સ્મિથે અર્થશાસ્ત્રનું સ્વતંત્ર ચિંતન રજૂ કરતું પુસ્તક રજૂ કર્યું.

“An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations” જે ટૂંકમાં ‘વેલ્થ ઓફ નેશન્સ’ તરીકે પ્રખ્યાત થયું. આ પુસ્તકને લીધે જ અર્થશાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર અને વૈજ્ઞાનિક ઢબે અભ્યાસ શરૂ કરવાનું બહુમાન એડમ સ્મિથને મળ્યું છે.

**એડમ સ્મિથે આપેલી અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા :** અર્થશાસ્ત્ર એ સંપત્તિનું શાસ્ત્ર છે. તેઓ માને છે કે, ‘ઉત્પાદક શ્રમ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા ભૌતિક સંપત્તિના ઉત્પાદન-વપરાશ અને વિનિમયનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર એટલે અર્થશાસ્ત્ર.’

એડમ સ્મિથે અર્થશાસ્ત્રને સામાજિક વિજ્ઞાનનો દરજ્જો આપ્યો. કારણ કે તે એક બાજુ ‘માનવી’ના આર્થિક વર્તનનો અભ્યાસ કરે છે તો બીજી બાજુ તેની અભ્યાસ પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક છે. એડમ સ્મિથે માનવીના આર્થિક વર્તનનો સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કરવાનું શરૂ કર્યું અને નીતિશાસ્ત્રને આર્થિક અભ્યાસથી દૂર રાખ્યું. એડમ સ્મિથે પોતાના પુસ્તક “વેલ્થ ઓફ નેશન્સમાં” આમ તો માનવકલ્યાણની વાત કરી જ છે.

**માર્શલે આપેલી અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા :** 1890માં આલ્ફ્રેડ માર્શલે પોતાના પુસ્તક “Principles of Economics” માં અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપતાં કહ્યું કે, ‘અર્થશાસ્ત્ર માણસની રોજિંદી જિંદગીના આર્થિક વ્યવહારોનો અભ્યાસ કરે છે. જેમાં તે ભૌતિક ચીજવસ્તુના વપરાશથી સુખાકારી મેળવે છે.’

આમ, માર્શલના મતે અર્થશાસ્ત્ર માનવીની રોજિંદી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરે છે અને માણસ ભૌતિક ચીજ-વસ્તુઓના વપરાશથી સુખાકારી મેળવવાનો કેવી રીતે પ્રયાસ કરે છે તેનું વિશ્લેષણ કરે છે. જોકે માર્શલ માત્ર ભૌતિક અને માપી શકાય તેવી વસ્તુઓના વપરાશની જ વાત કરે છે. તેથી માર્શલની આ વ્યાખ્યા ટીકાનો ભોગ બની. આમ છતાં માર્શલે અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં માનવીને કેન્દ્રસ્થાને મૂક્યો તે બાબત અગત્યની છે.

**રોબિન્સે આપેલી અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા :** કોઈ પણ શાસ્ત્ર અંતે તો માનવજીવનના કોઈ મૂળભૂત પ્રશ્ન કે સમસ્યાઓનો ઉકેલ શોધવાનો પ્રયત્ન કરતું હોય છે. માનવજીવનમાં આર્થિક બાજુએ અગત્યનો પ્રશ્ન એ છે કે, વૈકલ્પિક ઉપયોગવાળાં મર્યાદિત સાધનોનો અમર્યાદિત જરૂરિયાતો સાથે મેળ કેવી રીતે બેસાડવો ?

1931માં લાયોનલ રોબિન્સે પોતાના પુસ્તક, “Nature and Significance of Economics”માં અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા આપી કે, ‘Economics is the Science which studies human behaviour as a relationship between ends and scarce means which have alternative uses.’, ‘અર્થશાસ્ત્ર એ માણસ પોતાની જરૂરિયાતો અને વૈકલ્પિક ઉપયોગ ધરાવતાં સાધનો વચ્ચે કેવી રીતે મેળ બેસાડે છે તેની વર્તણૂકનો અભ્યાસ કરતું વિજ્ઞાન છે.’

માનવીની જરૂરિયાતો અમર્યાદિત છે. વળી, તે વારંવાર ઉદ્ભવે છે. આનાથી વિરુદ્ધ આ જરૂરિયાતો સંતોષવાનાં સાધનો મર્યાદિત છે અને વૈકલ્પિક ઉપયોગ ધરાવે છે. હવે આ સમસ્યાના સંદર્ભે અર્થશાસ્ત્રનું કામ એ અછતવાળાં સાધનોનો કેવી રીતે ઉપયોગ થાય કે જેનાથી માણસની વધુમાં વધુ જરૂરિયાત સંતોષાય તેનું માર્ગદર્શન કરવાનું છે.

રોબિન્સે અર્થશાસ્ત્રને વાસ્તવલક્ષી વિજ્ઞાન તરીકે રજૂ કર્યું છે. તે માનવીના આર્થિક વર્તનનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર છે. રોબિન્સ માને છે કે, ‘અર્થશાસ્ત્ર શું છે ?’ તેનો અભ્યાસ કરે છે, ‘શું હોવું જોઈએ ?’ તેવી નૈતિક બાબતોનો અભ્યાસ કરતું નથી. આ અર્થમાં તે વાસ્તવલક્ષી શાસ્ત્ર છે. આદર્શવાદી શાસ્ત્ર નથી.

**સેમ્યુઅલસને આપેલ અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા :** ‘Economics is the study of how society uses scarce resources to produce valuable commodities and distribute them among different people.’ ‘સમાજ કેવી રીતે પોતાનાં અછતવાળાં સાધનો દ્વારા અગત્યની જરૂરિયાતોનું ઉત્પાદન કરે છે અને જુદા-જુદા લોકો વચ્ચે વહેંચે છે. તેનો અર્થશાસ્ત્ર અભ્યાસ કરે છે,’ (1947) એટલે સેમ્યુઅલસન સમાજની પસંદગીઓ અને વહેંચણીના મુદ્દાને અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસક્ષેત્રમાં મહત્ત્વનું સ્થાન આપે છે.

આમ, અર્થશાસ્ત્રની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ પરથી આ પ્રમાણેના મુદ્દા મહત્ત્વના બને છે : (1) ‘અર્થશાસ્ત્ર એ માનવીના આર્થિક વર્તનનો અભ્યાસ કરતું શાસ્ત્ર છે. (2) તે વાસ્તવદર્શી છે. (3) તેની અભ્યાસ પદ્ધતિ વૈજ્ઞાનિક છે. – માટે તે સામાજિક વિજ્ઞાન છે.’

#### 1.4 આર્થિક પ્રવૃત્તિ અને બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિ (Economic Activity and Non-Economic Activity)

માણસ સતત પ્રવૃત્તિશીલ છે. તે દિવસ દરમિયાનમાં અનેક પ્રવૃત્તિ કરે છે. મંદિરે દર્શન કરવા જાય, મિત્રોને મળે, દુકાને બેસે, રાજકીય ચર્ચાઓ કરે, ટી.વી. કે ફિલ્મ જુએ વગેરે. અર્થશાસ્ત્ર માણસની બધી જ પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ નથી કરતું, પરંતુ તે માનવીની આર્થિક પ્રવૃત્તિનો જ અભ્યાસ કરે છે. માટે અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસની શરૂઆતમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિનો અર્થ સમજવો જરૂરી છે.

**આર્થિક પ્રવૃત્તિનો અર્થ :** ‘માણસ પોતાની જરૂરિયાતો સંતોષવાના હેતુસર, વસ્તુઓ અને સેવાઓના વિનિમય માટે આવક મેળવવાની કે ખર્ચ કરવાની જે પ્રવૃત્તિ કરે છે તે આર્થિક પ્રવૃત્તિ છે.’ આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ત્રણ બાબતો મહત્ત્વની છે : આવક, ખર્ચ અને વિનિમય, એટલે આર્થિક વિનિમયો માટે આવક-પ્રાપ્તિ કે ખર્ચ કરવાની પ્રવૃત્તિ એટલે આર્થિક પ્રવૃત્તિ. ટૂંકમાં જરૂરિયાતોના સંતોષ માટે વસ્તુઓ કે સેવાઓ મેળવવા આવક-પ્રાપ્તિ કે ખર્ચ કરવાની પ્રવૃત્તિ એટલે આર્થિક પ્રવૃત્તિ.

**બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિનો અર્થ :** જે પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ્ય આવક મેળવવા, ખર્ચ કરવાનો અને વિનિમયનો નથી, તે સિવાયનો છે તે પ્રવૃત્તિ બિનઆર્થિક છે.

દા.ત., દયા, માયા, પ્રેમ જેવી લાગણીઓથી પ્રેરાઈને થયેલી પ્રવૃત્તિ બિનઆર્થિક છે.

જે પ્રવૃત્તિમાં માત્ર આવક કે માત્ર ખર્ચ હોય અને વિનિમય ન હોય તે પ્રવૃત્તિ બિનઆર્થિક છે. દા.ત., દાન આપવાની પ્રવૃત્તિ.

અહીં ખર્ચ થાય છે પણ સામે પ્રત્યક્ષ રીતે કશું મળતું નથી.

આ વ્યાખ્યા પરથી એમ તારવી શકાય કે, વ્યક્તિ કશુંક મેળવવાની આશા સાથે, લાભ અને ગેરલાભની તુલના સાથે જે પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તે આર્થિક પ્રવૃત્તિ છે. જેમાં વિનિમય થવો જરૂરી છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિની સ્પષ્ટ સમજ માટે નીચેનાં ઉદાહરણો જુઓ :

- (1) હોટલમાં જઈને જમવું. (ખર્ચ કરીને જરૂરિયાત સંતોષવી.)
- (2) થિયેટરમાં જઈને ફિલ્મ જોવી. (ખર્ચ કરીને મનોરંજન મેળવવું.)
- (3) ખેતરમાં જઈને મહેનત કરવી. (શ્રમ કરીને ઉત્પાદન મેળવવું.)
- (4) શાળામાં બાળકોને ભણાવી પગાર મેળવવો. (સેવા આપીને આવક મેળવવી.)

આમ, માણસની અનેક જરૂરિયાતો છે. આ જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જે વસ્તુઓ કે સેવાઓની જરૂર પડે છે તે મેળવવા માટે કાં તો વસ્તુ કે સેવા આપવી પડે છે અથવા નાણાં આપવા પડે છે અને આ બદલામાં આપવાની વસ્તુ, સેવા કે નાણાં મેળવવા માટે આપણી પાસે જે વસ્તુ, સેવા, શ્રમ છે તે આપવા પડે છે. દા.ત., ખેડૂતને મોટરસાઈકલની જરૂરિયાત છે. મોટરસાઈકલ મેળવવા

માટે નાણાંની જરૂર પડે માટે ખેડૂત ખેતરમાં મહેનત કરી શ્રમ દ્વારા અનાજ ઉગાડે છે. અનાજ વેચીને નાણાં મેળવે છે અને આ નાણાં દ્વારા મોટરસાઇકલ મેળવે છે. આવું જ અભિનેતા, શિક્ષક, વકીલ, મૂડીપતિ બધા જ કરે છે અને આ કશુંક મેળવવા માટે આવક પ્રાપ્ત કરવાની કે ખર્ચ કરવાની પ્રવૃત્તિ એ આર્થિક પ્રવૃત્તિ છે. વિદ્યાર્થીમિત્રો, તમે શિક્ષણ મેળવો છો તે પણ આર્થિક પ્રવૃત્તિ છે. કારણ તમે શિક્ષણ દ્વારા ડિગ્રી, ડિગ્રી દ્વારા નોકરી, નોકરી દ્વારા પગાર અને પગાર દ્વારા જરૂરિયાતો સંતોષવા માગો છો.

### 1.5 એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર અને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર (Microeconomics and Macroeconomics)

અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ અને વિશ્લેષણના ક્ષેત્રની રીતે બે ભાગ પડે છે. જે અભ્યાસમાં અર્થતંત્રના એકમોનો અભ્યાસ થાય છે. તે એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર છે અને જે અભ્યાસમાં અર્થતંત્રના સમગ્ર ક્ષેત્રનો અભ્યાસ થાય તે સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર કહેવાય છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં માંગના અભ્યાસમાં વિશ્લેષણનું એકમ ગ્રાહક છે. પુરવઠાના અભ્યાસમાં પેઢી એ વિશ્લેષણનું એકમ છે. વપરાશનો એકમ વસ્તુ કે સેવા છે. શ્રમ-બજારમાં શ્રમ એકમ છે. જ્યાં આ એકમના વર્તનનો અભ્યાસ થાય, જ્યાં સીમાંતની ગણતરી થાય એ અભ્યાસ એકમલક્ષી છે. આવા અભ્યાસનું કેન્દ્રબિંદુ એકમ હોય છે, જ્યારે સમગ્રલક્ષી અભ્યાસ સમષ્ટિનો અભ્યાસ કરે છે. દા.ત., કુલ રોજગારી, રાષ્ટ્રીય આવક, વસ્તી વગેરે અર્થતંત્રના સમગ્રલક્ષી ખ્યાલો છે.

વસ્તુની કિંમત અને તેના નિર્ધારણનો અભ્યાસ, પેઢીની સમતુલાનો અભ્યાસ, શ્રમિકની સીમાંત ઉત્પાદકતાના આધારે વેતન-નિર્ધારણ - આ બાબતો એકમલક્ષી અભ્યાસ દર્શાવે છે. જ્યારે, અર્થતંત્રમાં સમગ્ર ભાવ-સપાટીનું નિર્ધારણ નાણાંના મૂલ્યનો અભ્યાસ, રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી તેમજ બેકારી, ગરીબી, વસ્તી જેવી રાષ્ટ્રીય સમસ્યાઓનો અભ્યાસ સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્રમાં થાય છે.

એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર ગ્રાહક, પેઢી, શ્રમિક જેવા આર્થિક એકમોને નિર્ણય કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. તેમના આર્થિક વર્તનને સમજવામાં ફાળો આપે છે. જ્યારે સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર સરકારને આર્થિકનીતિ ઘડવામાં, આર્થિક સંસ્થાઓને નિર્ણયો લેવામાં મદદ કરે છે.

યાદ રહે એકમલક્ષી અને સમગ્રલક્ષી એ બે ભાગ અભ્યાસ અને વિશ્લેષણના હેતુ નક્કી કરવા પૂરતા જ છે. બાકી એકમલક્ષી અભ્યાસો પરથી સમગ્રલક્ષી નીતિ ઘડવામાં મદદ મળી શકે છે અને સમગ્રલક્ષી નીતિની એકમ પર પડેલી અસરોનો અભ્યાસ પણ થઈ શકે છે.

### 1.6 આર્થિક માહિતીની રજૂઆત (Presentation of Information in Economics)

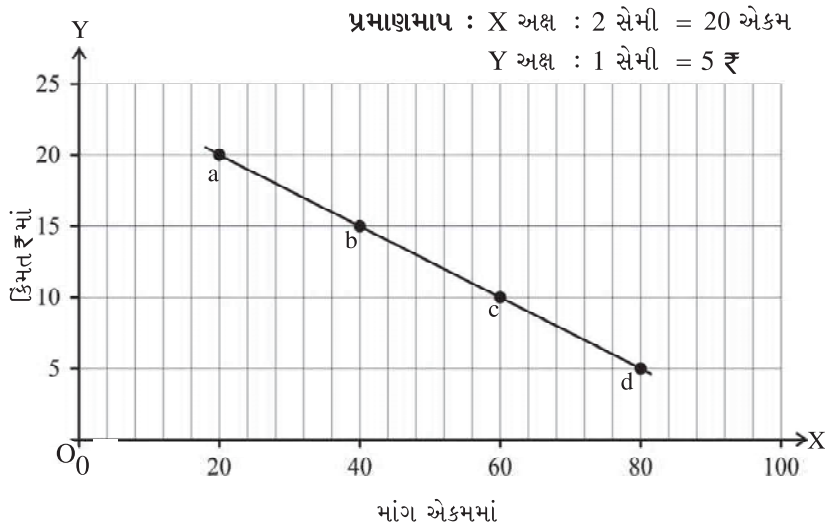
આર્થિક અભ્યાસોમાં સિદ્ધાંત કે માહિતીની રજૂઆત ત્રણ રીતે થાય છે :

(1) ભાષા દ્વારા વર્ણનાત્મક રીતે (2) આંકડાઓ દ્વારા (3) આકૃતિ દ્વારા (પ્રતિકાત્મક રીતે)

(1) જેમકે, માંગના નિયમમાં આપણે સમજીશું કે, ‘વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થવાથી વસ્તુની માંગમાં વિસ્તરણ થાય છે.’ - આ થઈ ભાષા દ્વારા વર્ણનાત્મક રજૂઆત. આ જ વાત આંકડામાં નીચે મુજબ રજૂ થાય છે :

| કિંમત<br>(₹) | માંગ<br>(એકમમાં) |
|--------------|------------------|
| 20           | 20               |
| 15           | 40               |
| 10           | 60               |
| 5            | 80               |

આંકડામાં પણ એ જ  
બાબત સ્પષ્ટ થાય છે  
કે કિંમત ઘટતાં માંગનું  
વિસ્તરણ થાય છે.



આકૃતિમાં ઉદ્ગમબિન્દુથી જોતાં ઉપરથી નીચે જતી રેખા એ જ બાબત દર્શાવે છે કે, એક ચલ (કિંમત)માં ઘટાડો થાય ત્યારે બીજા ચલ (માંગ)નું વિસ્તરણ થાય છે.

યાદ રહે કે આકૃતિ બે ચલ વચ્ચેના કાર્યકારણના સંબંધને દર્શાવે છે. અર્થશાસ્ત્રની તમામ રજૂઆતો તાર્કિક હોય છે. ‘જો અને તો’ના સ્વરૂપમાં તે રજૂ થાય છે અને ધારેલી પરિસ્થિતિમાં જ તે વધારે સારી પડે છે અને તાર્કિક રજૂઆતોને વધારે આધારભૂત રીતે રજૂ કરવા માટે આંકડાકીય માહિતીઓ ઉપયોગી છે.

### 1.1 માહિતીની આકૃતિમાં રજૂઆત

#### 1.7 આંકડાકીય માહિતીનું મહત્વ (Importance of Statistical Information)

આર્થિક રજૂઆતોમાં આંકડાકીય માહિતીનું મહત્વ નીચે મુજબ છે :

**1.7.1 સિદ્ધાંતોની આધારભૂતતામાં વધારો થાય છે :** અર્થશાસ્ત્રમાં બે આર્થિક ચલ વચ્ચેના કાર્યકારણના સંબંધને તપાસીને સિદ્ધાંતો રજૂ કરવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતોને વ્યવહારમાં ચકાસવા માટે, આધારભૂત રજૂઆત માટે આંકડાકીય માહિતી જરૂરી છે. મહત્વની છે.

દા.ત., વરસાદ અને ખેત-ઉત્પાદન વચ્ચેનો સંબંધ, કિંમત અને માંગ વચ્ચેનો સંબંધ, નફા અને ઉત્પાદન વચ્ચેનો સંબંધ આંકડાકીય આધાર સાથે રજૂ થાય તો વધારે વિશ્વસનીય બને છે અને સિદ્ધાંત વ્યવહારમાં પણ સાચો જ છે કે કેમ તે તપાસી શકાય છે.

**1.7.2 દશા અને દિશાનાં વલણો જાણવા માટે :** સમગ્ર અર્થતંત્ર કે તેના કોઈ એક ક્ષેત્રનાં વલણો કયા પ્રકારના છે, કઈ દિશામાં છે તે આંકડાઓ દ્વારા જાણી શકાય છે.

દા.ત., રાષ્ટ્રીય આવકમાં ખેતીના હિસ્સાનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે. ભારતની આયાતોમાં વધારો થઈ રહ્યો છે. અર્થતંત્રમાં નાણા-પુરવઠો વધી રહ્યો છે. તે વલણો આંકડાઓ દ્વારા જ જાણી શકાય છે. આંકડા દશા અને દિશા બંને દર્શાવે છે. અર્થતંત્ર કઈ દિશામાં જઈ રહ્યું છે. કયા દેશ સાથે તેના આર્થિક વ્યવહારો વધી રહ્યા છે. કયા ક્ષેત્રમાં ઉત્પાદન વધી રહ્યું છે. કયું ક્ષેત્ર રોજગારી આપી રહ્યું છે. આ તમામ દિશા આંકડાકીય માહિતી પરથી જાણી શકાય છે.

**1.7.3 તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે :** આંકડાકીય માહિતીનો ઉપયોગ તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે ખૂબ ઉપયોગી સાબિત થાય છે. સ્થળ અને સમયની રીતે તુલના આંકડાઓ દ્વારા જ થાય છે. ભારતમાં જ 1951ની તુલનામાં 2015માં આપણે ત્યાં આર્થિકક્ષેત્રે કેટલા પ્રમાણમાં ફેરફાર થયા તથા દુનિયામાં અમેરિકા, ચીન, બ્રિટનની તુલનામાં આપણે ક્યાં છીએ તે જાણવા આંકડાકીય રજૂઆત અગત્યની બને છે.

**1.7.4 સંક્ષિપ્તમાં રજૂઆત માટે :** આર્થિક અભ્યાસોમાં લાંબાં વર્ણનો કરતા આર્થિક બાબતોની સંક્ષિપ્ત અને પ્રતિકાત્મક રજૂઆત માટે આંકડાકીય માહિતી અને આલેખો ખૂબ મહત્વના છે. સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે તે રીતે રજૂ થતી આંકડાકીય માહિતી તુલનાત્મક, વલણો અને સિદ્ધાંતની સચોટ છતાં ટૂંકમાં રજૂઆત કરે છે અને આલેખો પ્રથમદર્શિય સમજૂતી આપે છે.

#### 1.8 આંકડાકીય માહિતીને આકૃતિ-આલેખમાં રજૂ કરતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો (Some Requisite Aspects in Collecting Statistical Information and Presenting it in Diagram/Graph/Chart)

અર્થશાસ્ત્રીય રજૂઆતોમાં, સંશોધનોનાં તારણોમાં, સિદ્ધાંતોના, ફલિતાર્થોની વિશ્વસનીયતાનો આધાર આંકડાકીય રજૂઆત છે. આંકડામાં પ્રાપ્ત વિગતોને આલેખ કે આકૃતિમાં પ્રતિકાત્મક રીતે આકર્ષક સ્વરૂપમાં રજૂ કરી શકાય છે. આલેખ કે આકૃતિ માહિતીને સરળ રીતે સમજાવે છે, પણ તે રજૂ કરતી વખતે કેટલીક બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે, જે પૃષ્ઠ 6 પર દર્શાવ્યા મુજબ છે.

**1.8.1 વિશ્વસનીય પ્રાપ્તિસ્થાન :** આર્થિક સિદ્ધાંતો કે તારણો જેના આધારે આપવામાં આવ્યા છે તે આંકડાકીય માહિતીના પ્રાપ્તિસ્થાન વિશ્વસનીય અને સર્વમાન્ય હોય તે ઇચ્છનીય છે. જેમકે, ભારતની આર્થિક સ્થિતિ દર્શાવવા માટે રાષ્ટ્રીય સર્વે, વિશ્વબેંકનો રિપોર્ટ, કેન્દ્ર સરકારની આંકડાકીય સંસ્થા વગેરેના આંકડા વધારે આધારભૂત ગણવામાં આવે છે.

**1.8.2 સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર ચલ :** બે કે તેથી વધુ ચલો વચ્ચેનો સંબંધ આલેખ કે આકૃતિમાં રજૂ થાય ત્યારે યાદ રાખવું જોઈએ કે સ્વતંત્ર ચલોને આડી ધરી પર અને (આધારિત ચલોને) પરતંત્ર ચલને ઊભી ધરી પર માપવામાં આવે છે. દા.ત., દેશ, વર્ષ, વરસાદ એ સ્વતંત્ર ચલ છે; જ્યારે વસ્તી, આવક, ઉત્પાદન એ પરતંત્ર ચલ છે.

બે ચલ વચ્ચેના કાર્યકારણના સંબંધમાં એક ચલ કારણરૂપ હોય છે. દા.ત., વર્ષ સ્વતંત્ર ચલ છે જે OX ધરી પર દર્શાવાય છે અને ઉત્પાદન પરતંત્ર ચલ છે જે OY ધરી પર દર્શાવાય છે.

જોકે અર્થશાસ્ત્રમાં માંગના નિયમની રજૂઆતમાં કારણરૂપ પરિબળ, કિંમત ઊભી ધરી પર અને આધારિત પરિબળ માંગ આડી ધરી પર દર્શાવવાની હવે પરંપરા થઈ ગઈ છે.

**1.8.3 સ્કેલમાપની પસંદગી કરવી :** આંકડાઓને આકૃતિમાં યોગ્ય રૂપમાં ગોઠવવા માટે યોગ્ય સ્કેલમાપ મેળવવા પડે છે. દા.ત., સમયને લગતી બાબત હોય તો દસ વર્ષ માટે એક સ્કેલ નક્કી કરીને તેની રજૂઆત થાય છે. એકવાર જે સ્કેલમાપ નક્કી કરો એ આપણે રજૂઆતમાં જાળવવું પડે છે. દા.ત., એક ઈંચ = 5 વર્ષ નક્કી કરો પછી દરેક પાંચ વર્ષનો વધારો બતાવવા માટે પણ એક ઈંચ પ્રમાણે આગળ વધવું પડે. મોટી આંકડાકીય માહિતીને આકૃતિમાં ટૂંકમાં રજૂ કરતી વખતે જે-તે ધરી પર = (SS) નિશાની કરવામાં આવે છે.

## 1.9 આંકડાકીય માહિતીની આકૃતિ કે આલેખમાં રજૂઆત (Presenting Quantitative/Numerical Information in Diagrams/Graphs)

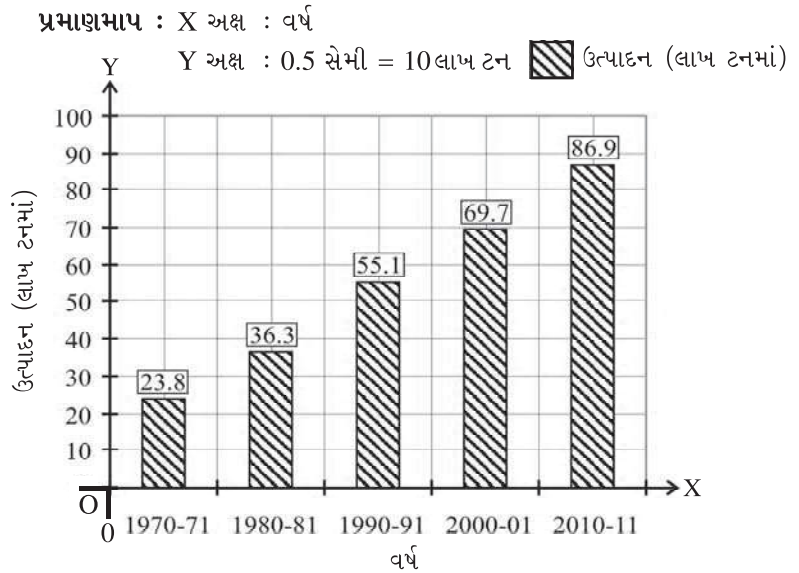
આંકડાકીય માહિતીને આકૃતિ કે આલેખમાં વિવિધ સ્વરૂપે દર્શાવી શકાય છે. બે ચલો વચ્ચેના સંબંધને બિંદુ દ્વારા અને બિંદુઓને જોડતી રેખા દ્વારા દર્શાવાય ત્યારે રેખીય આકૃતિ બને છે. દા.ત., માંગરેખા.

હાલમાં કમ્પ્યુટર ટેકનોલોજીના ઉપયોગને કારણે આંકડાકીય માહિતીની આલેખમાં રજૂઆત આકર્ષક રીતે થઈ શકે છે અને આલેખોમાં પણ વૈવિધ્ય લાવી શકાય છે. સરળતાપૂર્વક સમજૂતી માટે આપણે ત્રણ પ્રકારની રજૂઆત અહીં આપી છે : (1) સ્તંભ-આકૃતિ (2) પાસપાસેની સ્તંભ-આકૃતિ (3) વૃત્તાંશ આકૃતિ.

**1.9.1 સ્તંભ-આકૃતિ :** આકૃતિમાં આધારિત ચલ ઊભી ધરી પર આપવામાં આવ્યો હોય છે. સ્વતંત્ર ચલ આડી ધરી પર આવેલ છે અને તેના પરિવર્તનમાં સમયનો ગાળો છે. દા.ત., ઘઉંનું દર વર્ષે ઉત્પાદન કેટલું થયું. તેના આંકડા આપણી પાસે હોય તો સ્તંભ-આકૃતિમાં તે દર્શાવી શકાય.

ભારતમાં ઘઉંનું ઉત્પાદન

| વર્ષ    | ઉત્પાદન<br>(લાખ ટનમાં) |
|---------|------------------------|
| 1970-71 | 23.8                   |
| 1980-81 | 36.3                   |
| 1990-91 | 55.1                   |
| 2000-01 | 69.7                   |
| 2010-11 | 86.9                   |



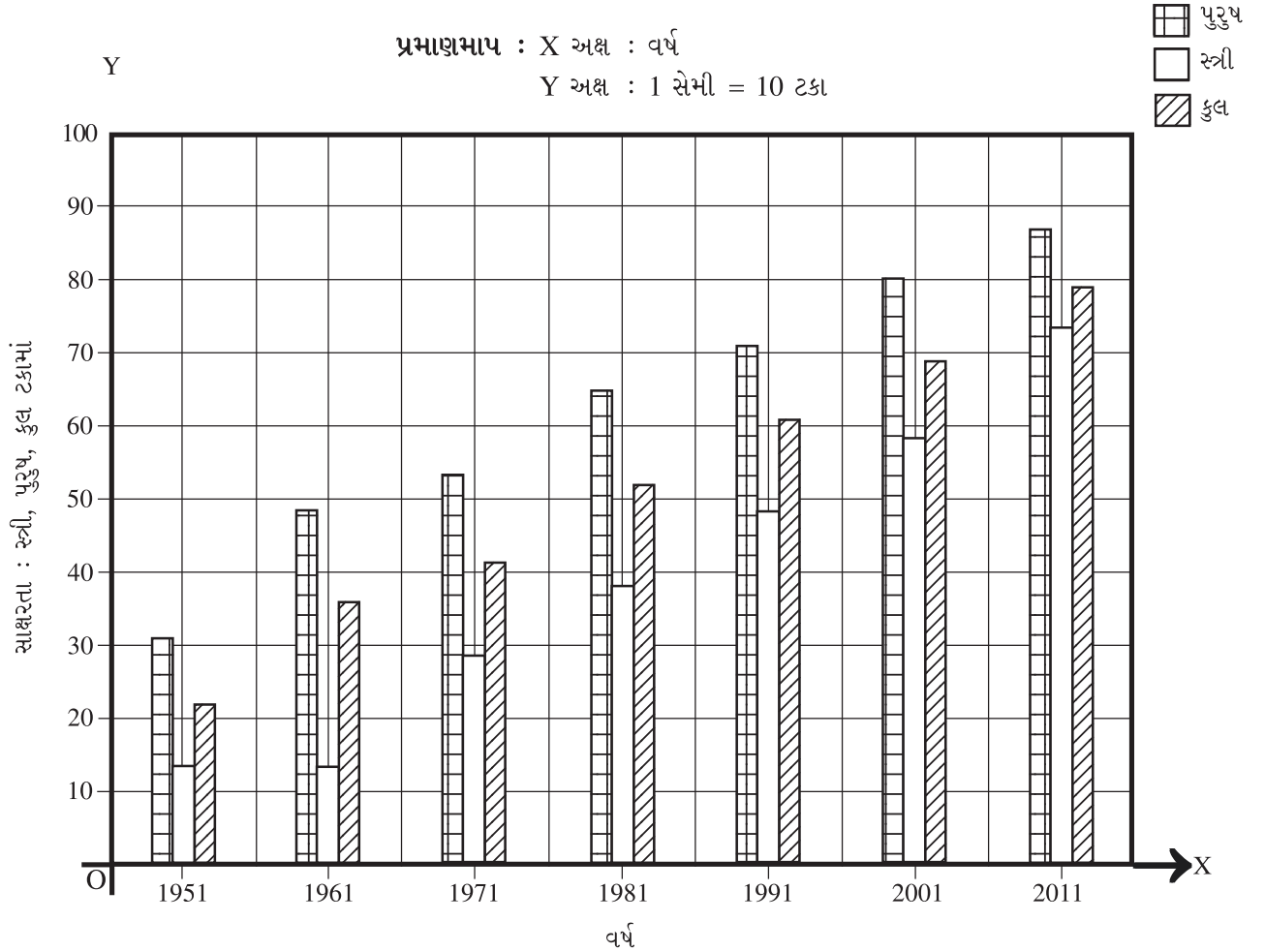
1.2 માહિતીની સ્તંભ-આકૃતિમાં રજૂઆત

**1.9.2 પાસપાસેની સ્તંભ-આકૃતિ :** જ્યારે સ્વતંત્ર ચલ એક અને આધારિત ચલ બે કે તેથી વધારે હોય તો પાસપાસેની સ્તંભ-આકૃતિ સારી રીતે માહિતીને રજૂ કરે છે. દા.ત., ભારતમાં અક્ષરજ્ઞાનનો વધારો. જેમાં સમયનું પરિબળ એક જ છે અને બદલતા ચલમાં સ્ત્રી-સાક્ષરતા દર, પુરુષ-સાક્ષરતા દર, કુલ સાક્ષરતા દર એમ ત્રણ બાબત છે.

**ગુજરાતમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ (ટકામાં)**

| વર્ષ | પુરુષ | સ્ત્રી | કુલ   |
|------|-------|--------|-------|
| 1951 | 30.17 | 12.79  | 21.09 |
| 1961 | 48.73 | 12.77  | 36.19 |
| 1971 | 53.78 | 29.00  | 41.84 |
| 1981 | 65.10 | 38.50  | 52.20 |
| 1991 | 73.13 | 48.64  | 61.29 |
| 2001 | 80.50 | 58.60  | 69.14 |
| 2011 | 87.23 | 70.73  | 79.31 |

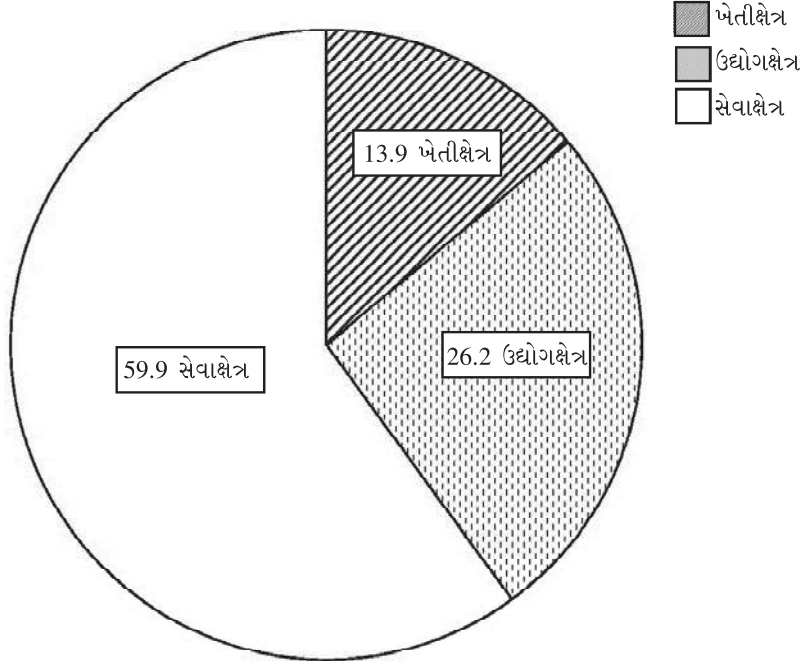
સ્ત્રોત : ગુજરાતનો આર્થિક-સામાજિક સર્વે : 2011-12



**1.3 માહિતીની પાસપાસેની સ્તંભ-આકૃતિમાં રજૂઆત**

**1.9.3 વૃત્તાંશ આકૃતિ :** સમગ્ર વર્તુળ એક સમષ્ટી છે અને તેના ભાગ એક બાબત છે એમ દર્શાવાય ત્યારે વૃત્તાંશ આકૃતિ બને. વૃત્તાંશ એટલે વર્તુળનો અંશ. દા.ત., ભારતની રાષ્ટ્રીય આવકમાં ત્રણ મહત્વનાં ક્ષેત્રોનો ફાળો નીચે મુજબ છે :

| ક્ષેત્ર       | ટકા  |
|---------------|------|
| ખેતીક્ષેત્ર   | 13.9 |
| ઉદ્યોગક્ષેત્ર | 26.2 |
| સેવાક્ષેત્ર   | 59.9 |



આમ, આલેખ દ્વારા આંકડાકીય માહિતી સરળતાથી સમજાવી શકાય છે.

સ્ત્રોત : ભારતનો આર્થિક સર્વે : 2014-15

#### 1.4 માહિતીની વૃત્તાંશ આકૃતિમાં રજૂઆત

### 1.10 અર્થશાસ્ત્ર વિષયનું મહત્વ (Importance of Economics)

આજનો યુગ એ આર્થિક યુગ છે. માનવીની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ લાભ અને ગેરલાભની તુલના સાથે થાય છે. બહુ ઓછા લોકો છે જે સાવ નિઃસ્વાર્થ ભાવે કામ કરે છે. આર્થિક બાબતોથી દૂર રહી શકે તેવું ભાગ્યે જ કોઈ હોય અને માટે અર્થશાસ્ત્ર વિષયની પ્રસ્તુતતા વધી જાય છે. તેના અભ્યાસનું મહત્વ વધી જાય છે.

**1.10.1 વ્યાવહારિક મહત્વ :** અર્થશાસ્ત્ર આપણાં રોજિંદા જીવન સાથે જોડાયું છે. અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આપણાં વ્યાવહારિક જ્ઞાન અને વર્તનને નીચે પ્રમાણે અસર કરે છે :

**1.10.1.1 આંતરરાષ્ટ્રીય ઘટનાઓ :** આજના સમયમાં આર્થિક બાબતો જ આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતોને અસર કરે છે. શા માટે અમેરિકા સુપર પાવર છે ? કુડતેલના ભાવો કેમ વધ-ઘટ થાય છે. રશિયા અને અમેરિકા, ચીન અને ભારતમાં કઈ આર્થિક સમાનતા અને કયા તફાવતો છે તેમજ કયો દેશ મૂડીવાદી કહેવાય ?, કયો દેશ સામ્યવાદી કહેવાય ? તે જાણકારી હોય તો આપણે કયા દેશ સાથે સરળતાથી વ્યવહાર કરી શકીએ તે સમજી શકાય છે.

**1.10.1.2 ઐતિહાસિક ઘટનાઓ :** તેજાના અને ગરમ મસાલાના ભાવ વધ્યા તે માટે ઈંગ્લેન્ડના વેપારીઓએ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની સ્થાપી અને ભારતમાં આવી વેપાર કર્યો પછી શાસન કર્યું. રોજગારી અને ઉદ્યોગ-ધંધામાં પડતી તથા ઊંચા કરવેરાના ભારણથી ભારતીય પ્રજાએ અંગ્રેજોના શાસનનો વિરોધ કર્યો. દુનિયામાં અને દેશમાં ભાવવધારો, ઊંચા કરવેરા, અછત જેવાં આર્થિક પરિબળો મોટી રાજકીય ઊથલ-પાથલ સર્જે છે. અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસથી જ આ ઐતિહાસિક રાજકીય ઘટનાક્રમ સમજી શકાય છે.

#### 1.10.2 આર્થિક મહત્વ :

**1.10.2.1 રોજબરોજના વ્યક્તિગત નિર્ણયો માટે :** અભિનેતા, ડોક્ટર, વકીલ, ગાયક, શિક્ષક પણ આર્થિક રોકાણો કરતા હોય છે. સીધી રીતે આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ન જોડાયેલા લોકો પણ બચત અને મૂડીરોકાણ, ખર્ચ અને આવકની પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયેલા હોય છે. ગૃહિણીથી માંડીને સરકાર સુધીના લોકોને પોતપોતાના આર્થિક નિર્ણયોમાં અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ મદદરૂપ થાય છે.

**1.10.2.2 સરકારની નીતિઓને સમજવા માટે :** ભારત જેવા દેશમાં સરકારની નાણાનીતિ તથા રાજકોષીયનીતિ કે સમગ્ર આર્થિકનીતિ આપણા રોજબરોજના જીવન પર ગંભીર અસરો સર્જી શકે છે, માટે અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ આ નીતિઓને સમજવામાં તથા તે મુજબ આપણા નિર્ણયો બદલવામાં મદદરૂપ થાય છે. દા.ત., રિઝર્વ બેન્કના રેપોરેટના ફેરફારો મુજબ આપણે બચત અને રોકાણના નિર્ણયો કરવા જોઈએ.

**1.10.3 વ્યાવસાયિક મહત્વ :** આવક અને ખર્ચ, માંગ અને પુરવઠો આ બાબતો તમામ વ્યવસાયો સાથે જોડાયેલી છે. અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ દરેક વ્યવસાયની આર્થિક ગણતરીઓમાં મદદરૂપ થાય છે. વસ્તુ કે સેવાના કિંમત-નિર્ધારણ, સાધનો તથા કાયામાલના ખરીદ-વેચાણ, શ્રમિકો કે કર્મચારીઓના વેતન નક્કી કરવા જેવી તમામ બાબતોના નિર્ણયોમાં અર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ મદદરૂપ થાય છે. દા.ત., તીવ્ર સ્પર્ધાવાળા બજારમાં કિંમત ઘટાડવાથી ગ્રાહકોને આકર્ષી શકાય છે.

અર્થશાસ્ત્ર મૂળભૂત રીતે આર્થિક નિર્ણયો કરવામાં મદદરૂપ થતું શાસ્ત્ર છે અને તેનું વ્યાવસાયિક મહત્વ છે. આર્થિક જગતમાં માણસના મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપ છે. (1) ગ્રાહક તરીકે (2) ઉત્પાદક તરીકે (3) શ્રમિક તરીકે. આ ત્રણેય સ્વરૂપમાં તેણે ઓછામાં ઓછું ચૂકવીને વધુમાં વધુ લાભ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે અને આર્થિક સિદ્ધાંતો તેને અહીં મદદ કરે છે.

## સ્વાધ્યાય

### 1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) માનવીની આર્થિક સમસ્યાઓના ઉકેલ અને માનવીના આર્થિક વર્તનનો અભ્યાસ કરતા શાસ્ત્રને કયા નામે ઓળખવામાં આવે છે ?  
 (A) તર્કશાસ્ત્ર (B) ભૌતિકશાસ્ત્ર (C) અર્થશાસ્ત્ર (D) આંકડાશાસ્ત્ર
- (2) Economics શબ્દ કયા ગ્રીક શબ્દ પરથી ઊતરી આવ્યો છે ?  
 (A) Oikonomos (B) Ecology (C) PHILO (D) NOMOS
- (3) કયા અર્થશાસ્ત્રીને અર્થશાસ્ત્રનો વૈજ્ઞાનિક ઢબે સ્વતંત્રપણે અભ્યાસ શરૂ કરવાનું બહુમાન મળ્યું છે ?  
 (A) કૌટિલ્ય (B) પ્રો. માર્શલ (C) રોબિન્સન (D) એડમ સ્મિથ
- (4) અર્થશાસ્ત્રને વાસ્તવવાદી વિજ્ઞાન તરીકે રજૂ કરનાર અર્થશાસ્ત્રી...  
 (A) એડમ સ્મિથ (B) રોબિન્સ (C) સેમ્યુઅલસન (D) માર્શલ
- (5) અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસ અને વિશ્લેષણના ક્ષેત્રની રીતે કેટલા ભાગ પડે છે ?  
 (A) ચાર (B) ત્રણ (C) બે (D) પાંચ
- (6) સામાન્ય રીતે દેશ, વર્ષ, વરસાદ જેવી સ્વતંત્ર ચલરાશી કઈ ધરી ઉપર દર્શાવવામાં આવે છે ?  
 (A) ઊભી ધરી પર (B) આડી ધરી પર (C) ઉદ્ગમ બિંદુ પર (D) કાટખૂણે
- (7) 'Principles of Economics' પુસ્તક કોણે લખ્યું ?  
 (A) એડમસ્મિથ (B) માર્શલ (C) રોબિન્સ (D) સેમ્યુઅલસન

### 2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) રોબિન્સના મતે અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા જણાવો.
- (2) સેમ્યુઅલસન અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસક્ષેત્રમાં કઈ બાબતને મહત્વનું સ્થાન આપે છે ?
- (3) આર્થિક માહિતીની રજૂઆત કઈ ત્રણ રીતે કરી શકાય ?
- (4) સામાન્ય રીતે આકૃતિ કે આલેખમાં સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર ચલરાશીને કઈ ધરી પર દર્શાવવામાં આવે છે ?
- (5) વૃત્તાંશ આકૃતિ એટલે શું ?

### 3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) કૌટિલ્યે આપેલ અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા શું છે ? તે સમજાવો.
- (2) માર્શલની અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા સમજાવો.
- (3) આર્થિક પ્રવૃત્તિ અને બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિ વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.
- (4) એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર અને સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો.
- (5) અર્થતંત્રની દશા અને દિશાનાં વલણો જાણવા માટે આંકડાકીય માહિતી ઉપયોગી છે. સમજાવો.

### 4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) એડમસ્મિથ અને માર્શલે આપેલી અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા વિગતે સમજાવો.
- (2) અર્થશાસ્ત્રમાં આંકડાકીય માહિતીનું મહત્વ મુદ્દાસર સમજાવો.
- (3) “અર્થશાસ્ત્ર” અંગેના ભારતીય ચિંતનની માહિતી આપો.
- (4) “અર્થશાસ્ત્ર” વિષયનું મહત્વ સ્પષ્ટ કરો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) પશ્ચિમમાં અર્થશાસ્ત્રના ઉદ્ભવ અને વિકાસ વિશે ટૂંકમાં માહિતી આપો.
- (2) ‘આંકડાકીય માહિતીને સંક્ષિપ્તમાં રજૂ કરવા માટે આકૃતિ અને આલેખ વધારે અનુકૂળ છે.’ – સમજાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

|                                          |                                                                                                                                                     |
|------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| આર્થિક પ્રવૃત્તિ (Economic Activity)     | : જરૂરિયાતોના સંતોષ માટે માણસ દ્વારા થતી પ્રવૃત્તિ જેમાં આવક-ખર્ચ અને વિનિમય સંકળાયેલા છે.                                                          |
| એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર (Micro Economics)   | : જે આર્થિક અભ્યાસો અર્થતંત્રના આર્થિક એકમોનું વિશ્લેષણ કરે છે તે એકમલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર છે.                                                          |
| સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર (Macro Economics) | : જે આર્થિક અભ્યાસો સમગ્ર આર્થિક સમષ્ટિનો અભ્યાસ કરે છે અને તેનાં તારણો સમગ્ર અર્થતંત્રને લાગુ પડે છે તે સમગ્રલક્ષી અર્થશાસ્ત્ર છે.                 |
| વૃત્તાંશ આવૃત્તિ (Pie Chart)             | : વૃત્તાંશ એટલે વર્તુળનો અંશ. એક વર્તુળને એક સમષ્ટિ માની લેવામાં આવે અને માહિતીને વર્તુળના ભાગ પાડીને દર્શાવવામાં આવે ત્યારે વૃત્તાંશ આકૃતિ બને છે. |
| વિશ્લેષણ (Analysis)                      | : માહિતીનું વર્ગીકરણ કરી તેના કાર્યકારણના સંબંધને તપાસવાની પ્રક્રિયા                                                                                |
| વિનિમય (Exchange)                        | : પરસ્પર લેવડ-દેવડ. એક વસ્તુ કે સેવાના બદલામાં અન્ય વસ્તુ કે સેવા મેળવવાની પ્રક્રિયા                                                                |
| વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ (Scientific Method)     | : કાર્યકારણના સંબંધને તપાસીને તારણો મેળવવાના અને તેને વારંવારના પ્રયોગો દ્વારા તપાસવાની પદ્ધતિ એટલે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ                                |
| વિશિષ્ટીકરણ (Specialisation)             | : જે વ્યક્તિ કે ઉત્પાદનનું સાધન જે બાબતમાં વધારે કાર્યકુશળ હોય તેને તે જ કાર્યમાં વધુ પરોવાય તે વિશિષ્ટીકરણ કહેવાય.                                 |
| વાસ્તવિક (સકારાત્મક) (Positive)          | : વાસ્તવિકતાનું વિશ્લેષણ કરનાર તથા વાસ્તવિક પરિબળો, પરિસ્થિતિઓનો વિચાર કરનાર અભ્યાસ-પદ્ધતિ                                                          |
| આદર્શલક્ષી (Normative)                   | : સારાં અને ખરાબ તરીકેનાં પાસાઓ દર્શાવતી વિશ્લેષણની પદ્ધતિ.                                                                                         |



# 2

## મૂળભૂત ખ્યાલો અને સંકલ્પનાઓ (Fundamental Concepts and Terminologies)

|                                                     |                                                   |
|-----------------------------------------------------|---------------------------------------------------|
| ● પ્રસ્તાવના                                        | 2.6 સંપત્તિના પ્રકારો                             |
| 2.1 કિંમત અને મૂલ્ય                                 | 2.6.1 વ્યક્તિગત સંપત્તિ અને સામાજિક સંપત્તિ       |
| 2.1.1 ઉપયોગિતા-મૂલ્ય                                | 2.6.2 રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંપત્તિ |
| 2.1.2 વિનિમય-મૂલ્ય                                  | 2.7 કલ્યાણ                                        |
| 2.1.3 ઉપયોગિતા-મૂલ્ય અને વિનિમય-મૂલ્ય વચ્ચેનો સંબંધ | 2.7.1 સંપત્તિ અને કલ્યાણનો સંબંધ                  |
| 2.2 વસ્તુઓ અને સેવાઓ                                | 2.8 ઉત્પાદનનાં સાધનો                              |
| 2.3 વસ્તુઓના પ્રકારો                                | 2.8.1 ભૂમિ (જમીન)                                 |
| 2.3.1 ભૌતિક અને અભૌતિક વસ્તુઓ                       | 2.8.2 શ્રમ                                        |
| 2.3.2 સર્વસુલભ વસ્તુઓ અને આર્થિક વસ્તુઓ             | 2.8.3 મૂડી                                        |
| 2.3.3 ટકાઉ વસ્તુઓ અને નાશવંત વસ્તુઓ                 | 2.8.4 નિયોજક                                      |
| 2.3.4 ખાનગી વસ્તુઓ અને જાહેર વસ્તુઓ                 | 2.9 વ્યાપારચક્ર                                   |
| 2.3.5 વપરાશી વસ્તુઓ અને ઉત્પાદક વસ્તુઓ              | 2.9.1 આકસ્મિક આર્થિક પરિવર્તનો                    |
| 2.4 સંપત્તિ અને કલ્યાણ                              | 2.9.2 મોસમી આર્થિક પરિવર્તનો                      |
| 2.5 સંપત્તિનો અર્થ અને લક્ષણો                       | 2.9.3 દીર્ઘકાલિન આર્થિક પરિવર્તનો                 |
| 2.5.1 તે ઉપયોગિતાનો ગુણ ધરાવે છે                    | 2.9.4 ચક્રવત આર્થિક પરિવર્તનો                     |
| 2.5.2 તેની અછત હોવી જોઈએ                            | 2.10 વ્યાપારચક્રની વ્યાખ્યા                       |
| 2.5.3 ભૌતિક કે બાહ્યરૂપ ધરાવે છે                    | 2.11 વ્યાપારચક્રના તબક્કાઓ                        |
| 2.5.4 વિનિમયપાત્ર હોવી જોઈએ                         | 2.11.1 તેજ                                        |
| 2.5.5 ટકાઉપણાનો ગુણ                                 | 2.11.2 ઓટ                                         |
|                                                     | 2.11.3 મંદી                                       |
|                                                     | 2.11.4 સુધારણા                                    |

### પ્રસ્તાવના (Introduction)

માનવીના આર્થિક વર્તનનો અભ્યાસ અર્થશાસ્ત્રમાં થાય છે. અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસની શરૂઆતમાં કેટલાક પાયાના ખ્યાલો અને તેનો વિસ્તૃત અર્થ સમજી લેવો જરૂરી છે, કારણ કે આ ખ્યાલો વારંવાર ઉપયોગમાં આવે છે. શરૂઆતના તબક્કે જ આ શબ્દો, અર્થો અને મૂળભૂત ખ્યાલોની સ્પષ્ટ સમજણ મેળવી લેવાથી અર્થશાસ્ત્રનો હવે પછીનો અભ્યાસ સરળ અને સમજણપૂર્વકનો બનશે.

આપણે આ પ્રકરણમાં (1) વસ્તુઓ, સેવાઓ અને સાધનો (2) કિંમત અને મૂલ્યનો અર્થ તથા તફાવત (3) સંપત્તિ અને કલ્યાણ (4) વ્યાપારચક્ર વિશે પ્રાથમિક સમજણ મેળવીશું.

### 2.1 કિંમત અને મૂલ્ય (Price and Value)

રોજિંદા જીવન-વ્યવહારોમાં આપણે ‘કિંમત’ અને ‘મૂલ્ય’ને લગભગ સમાનાર્થી શબ્દ તરીકે વાપરીએ છીએ. ‘આ વસ્તુ મૂલ્યવાન છે.’, ‘આ વસ્તુ કીમતી છે.’, ‘આનું મૂલ્ય ખૂબ છે.’, ‘આની કિંમત વધારે છે.’ વગેરે વાક્યોમાં કિંમત અને મૂલ્યને લગભગ સમાનાર્થી શબ્દ બનાવી દેવાયા છે. પણ અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં તેને જુદા અર્થમાં સમજવા જરૂરી છે.

**મૂલ્ય :** કિંમત અને મૂલ્યનો જુદો સ્પષ્ટ અર્થ સમજવા માટે પહેલા મૂલ્યનો અર્થ સમજવો જરૂરી છે. વ્યવહારમાં મૂલ્યને પણ બે રીતે જોવાય છે : (1) ઉપયોગિતા-મૂલ્ય (2) વિનિમય-મૂલ્ય.

**2.1.1 ઉપયોગિતા-મૂલ્ય :** વસ્તુ માનવજીવન માટે કેટલી ઉપયોગી છે તે તેનું ઉપયોગિતા-મૂલ્ય દર્શાવે છે. દા.ત., ખોરાક, પાણી, સૂર્યપ્રકાશ, હવા ખૂબ ઉપયોગિતા-મૂલ્ય ધરાવે છે.

**2.1.2 વિનિમય-મૂલ્ય :** વસ્તુ કે સેવા આપીને તેના બદલામાં અન્ય વસ્તુ કે સેવા લેવાની થાય ત્યારે એક વસ્તુના બદલામાં અન્ય વસ્તુના કેટલા એકમ મળે છે તે જે-તે વસ્તુનું વિનિમય-મૂલ્ય દર્શાવે છે. દા.ત., ઘઉંના બદલામાં કેટલા પ્રમાણમાં ચોખા મળશે તે ઘઉંનું વિનિમય-મૂલ્ય દર્શાવે છે.

**2.1.3 ઉપયોગિતા-મૂલ્ય અને વિનિમય-મૂલ્ય વચ્ચેનો સંબંધ :** વસ્તુનું ઉપયોગિતા-મૂલ્ય હોય તો તેનું વિનિમય-મૂલ્ય હશે તેમ કહી શકાય નહિ, પણ જેનું વિનિમય-મૂલ્ય છે તે વસ્તુનું ઉપયોગિતા-મૂલ્ય ચોક્કસ છે. ઉપયોગિતા-મૂલ્ય ખૂબ ઊંચું હોય તેવી વસ્તુનો પુરવઠો અમાપ હોય, તેના પર કોઈ વ્યક્તિ કે પેઢીનો કાબૂ થઈ શકતો ન હોય તો આવી વસ્તુનું વિનિમય-મૂલ્ય ખૂબ નીચું રહે છે. દા.ત., સૂર્યપ્રકાશ, હવા, પાણી વગેરે. જ્યારે જે વસ્તુની અછત હોય, પુરવઠા પર એકાદ કે થોડા લોકોનો કાબૂ હોય તે વસ્તુનું ઉપયોગિતા-મૂલ્ય ઓછું હોય, છતાં તેનું વિનિમય-મૂલ્ય ઊંચું હોય છે. દા.ત., સોનું, ચાંદી, હીરા, માણેક. આ વસ્તુઓની અછત હોવાના કારણે તેમનું વિનિમય-મૂલ્ય ઊંચું છે. એક વાત યાદ રાખવી ઘટે કે એક સમયે અને સ્થળે જેનું વિનિમય-મૂલ્ય નીચું હોય તેનું ભિન્ન સ્થળે તથા સમયે વિનિમય-મૂલ્ય ઊંચું હોઈ શકે છે. દા.ત., પાણીનું વિનિમય-મૂલ્ય શૂન્ય જેવું હતું પણ હવે ચોખ્ખા પાણીની અછત વધવાથી તેનું વિનિમય-મૂલ્ય વધ્યું છે.

ઉપયોગિતા-મૂલ્ય અને વિનિમય-મૂલ્યના આ અર્થભેદને સમજ્યા પછી ખાસ યાદ રાખવાનું કે અર્થશાસ્ત્રના જ્યાં જ્યાં મૂલ્ય શબ્દ વપરાય તો તે વિનિમય-મૂલ્યના સંદર્ભમાં જ વપરાયો છે તેમ માનવું, એટલે અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં મૂલ્ય શબ્દનો અર્થ છે ‘એક વસ્તુના બદલામાં અન્ય વસ્તુના કેટલા એકમ મળશે તે પ્રમાણ જે-તે વસ્તુનું મૂલ્ય દર્શાવે છે’ અને વસ્તુના બદલામાં નાણાંના એકમ ચૂકવવાના હોય ત્યારે વસ્તુના બદલામાં ચૂકવાતા નાણાકીય એકમ તે વસ્તુની કિંમત દર્શાવે છે.

આમ, મૂલ્ય એટલે વસ્તુ કે સેવાનું અન્ય વસ્તુના પ્રમાણમાં વિનિમય-મૂલ્ય.

કિંમત એટલે વસ્તુ કે સેવાના બદલામાં ચૂકવાતા નાણાકીય એકમનું પ્રમાણ.

## 2.2 વસ્તુઓ અને સેવાઓ (Goods and Services)

**વસ્તુઓ :** માણસ પોતાની વિવિધ જરૂરિયાતો વિવિધ રીતે સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જે ભૌતિક બાબતો દ્વારા જરૂરિયાત સંતોષાય છે તે વસ્તુઓ છે.

**સેવાઓ :** અભૌતિક બાબતો તે સેવાઓ છે. જેમકે ભૂખ સંતોષવા માટે ખોરાક એ વસ્તુ છે. જિજ્ઞાસા સંતોષવા માટે શિક્ષણ એ સેવા છે.

વ્યક્તિની જરૂરિયાતો ભૌતિક અને શારીરિક હોય છે તથા ઘણી અભૌતિક અને માનસિક હોય છે. આ જરૂરિયાતોનો સંતોષ પણ ભૌતિક અને શારીરિક રીતે હોય છે તથા અભૌતિક અને માનસિક રીતે હોય છે. ખાવું-પીવું-મુસાફરી કરવી, રમવું આ ભૌતિક શારીરિક જરૂરિયાતો છે જેને સંતોષનારી બાબતો પણ ભૌતિક એટલે માપી શકાય તેવી હોય છે, જે વસ્તુઓ છે અને માનસિક જરૂરિયાતો સંતોષનારી બાબતો સેવાઓ છે.

## 2.3 વસ્તુઓના પ્રકારો (Types of Goods)

જરૂરિયાત સંતોષનારી ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે :

**2.3.1 ભૌતિક અને અભૌતિક વસ્તુઓ :** ભૌતિકતાના આધાર પર વસ્તુઓ બે પ્રકારની છે : (1) ભૌતિક વસ્તુઓ (2) અભૌતિક વસ્તુઓ કે જેને આપણે સેવા તરીકે ઓળખીએ છીએ. દડો, બેટ, પ્રાઈમસ, ટી.વી. ફ્રિજ, મોબાઈલ આ માપી શકાય, જોઈ શકાય તેવી ભૌતિક વસ્તુઓ છે; જ્યારે સંગીત, શિક્ષણ, દાકતરી-સલાહ વગેરે અભૌતિક વસ્તુઓ કે સેવાઓ છે.

**2.3.2 સર્વસુલભ વસ્તુઓ અને આર્થિક વસ્તુઓ :** જે વસ્તુ કે સેવાના પુરવઠા પર કોઈનો અંકુશ ન હોય અને જે વસ્તુ કે સેવા સૌને જ્યારે જેટલા પ્રમાણમાં જોઈએ ત્યારે પ્રાપ્ત હોય તેવી વસ્તુઓ સર્વસુલભ વસ્તુઓ છે. દા.ત., હવા, સૂર્યપ્રકાશ વગેરે.

જે વસ્તુના પુરવઠાને કાબૂમાં રાખી શકાય છે. જેની અછત છે અને માટે જેનું ખરીદ-વેચાણ થઈ શકે છે તે તમામ વસ્તુઓ કે સેવાઓ આર્થિક વસ્તુ કે અછતવાળી વસ્તુઓ કહેવામાં આવે છે.

**2.3.3 નાશવંત વસ્તુઓ અને ટકાઉ વસ્તુઓ :** વસ્તુના ટકાઉપણાને આધારે તેના બે પ્રકાર પાડી શકાય : (1) નાશવંત વસ્તુઓ અને (2) ટકાઉ વસ્તુઓ.

કેટલીક વસ્તુઓનો વપરાશ કરતાંની સાથે જ અંત આવે છે તેને નાશવંત વસ્તુઓ કહે છે. જ્યારે કેટલીક વસ્તુઓનો લાંબા ગાળા સુધી વપરાશ કરી શકાય છે તેને ટકાઉ વસ્તુઓ કહે છે. દા.ત., બિસ્કિટ, દૂધ, ફળો જેનો સમયગાળો ઓછો હોય છે. વપરાશમાં ન લો તોપણ તે લાંબા ગાળા સુધી ઉપયોગી રહેતી નથી, એટલે તે નાશવંત વસ્તુ છે. જ્યારે બૂટ, કપડાં, ફ્રિજ, ટી.વી. લાંબા ગાળા સુધી વપરાશમાં રહી શકે છે તે ટકાઉ વસ્તુઓ છે.

**2.3.4 ખાનગી વસ્તુઓ અને જાહેર વસ્તુઓ :** વસ્તુના માલિકીપણા તથા વપરાશના સ્વરૂપના આધારે વસ્તુના બે પ્રકાર પાડી શકાય છે : (1) ખાનગી વસ્તુ (2) જાહેર વસ્તુ.

વસ્તુની માલિકી ખાનગી, વ્યક્તિગત હોય તે ખાનગી વસ્તુ છે. તે વસ્તુના વપરાશનો નિર્ણય ખાનગી વ્યક્તિને આધીન છે અને જે વસ્તુની માલિકી જાહેર સંસ્થા કે સરકારની હોય તે જાહેર વસ્તુ છે. જેના વપરાશનો નિર્ણય કોઈ વ્યક્તિ વ્યક્તિગત ધોરણે કરી શકતો નથી.

વસ્તુના વપરાશની રીતે પણ ખાનગી વસ્તુ તથા જાહેર વસ્તુનો વિચાર કરી શકાય છે. જે વસ્તુમાં સ્પર્ધાત્મકતાનો ગુણ છે અને વંચિતતાનો ગુણ છે તે ખાનગી વસ્તુ છે. એટલે કે જે વસ્તુનો એક વ્યક્તિ વપરાશ કરે ત્યારે બીજી વ્યક્તિ તે વસ્તુનો વપરાશ કરી શકતી નથી. તે સ્પર્ધાત્મકતાનો ગુણ ધરાવે છે. દા.ત., જે બિસ્કિટ એક બાળક ખાય છે તે જે બિસ્કિટ બીજાને આપી શકાતું નથી. વળી ખાનગી વસ્તુઓ વંચિતતાનો ગુણ પણ ધરાવે છે. જે વ્યક્તિ કિંમત ન ચૂકવે તેને જે-તે વસ્તુના વપરાશમાંથી વંચિત રાખી શકાય છે. દા.ત., કિંમત ન ચૂકવે તેને મોબાઈલ ફોન વાપરવા મળી શકતો નથી.

આનાથી વિરુદ્ધ જાહેર વસ્તુનો વપરાશ સામૂહિક ધોરણે થાય છે. તે બિનસ્પર્ધાત્મકતા અને બિનવંચિતતાનો ગુણ ધરાવે છે.

બિનસ્પર્ધાત્મકતા એટલે એક વ્યક્તિ વસ્તુનો વપરાશ કરે તોપણ બીજી વ્યક્તિના વપરાશમાં ઘટાડો થતો નથી. દા.ત., બગીચાનો લાભ એક વ્યક્તિ લે ત્યારે બીજાના લાભમાં ઘટાડો થતો નથી. બિનવંચિતતા એટલે કિંમત ન ચૂકવે તેને વસ્તુ કે સેવાના લાભમાંથી વંચિત રાખી શકાતો નથી.

ટૂંકમાં જેની ખાનગી માલિકી છે, વ્યક્તિગત ધોરણે વપરાશ છે. તેનું વપરાશનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે તે ખાનગી વસ્તુઓ છે. જ્યારે જેનો વપરાશ સામૂહિક ધોરણે થઈ શકે છે. જેની માલિકી સામૂહિક - સરકારની છે અને જેના વપરાશનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે તે જાહેર વસ્તુઓ છે.

**2.3.5 વપરાશી વસ્તુઓ અને ઉત્પાદક વસ્તુઓ :** માનવ-જરૂરિયાત સંતોષનારી વસ્તુઓ બે રીતે માનવ-જરૂરિયાત સંતોષે છે. પ્રત્યક્ષ અને સીધો જ સંતોષ આપે અથવા પરોક્ષ રીતે જરૂરિયાત સંતોષવામાં મદદ કરે. દા. ત., ખોરાક માનવીની જરૂરિયાતને સીધી જ સંતોષે છે. જ્યારે ખોરાક તૈયાર કરનાર વાસણ જરૂરિયાતને પરોક્ષ રીતે સંતોષે છે. કપડાં જરૂરિયાતને સીધી જ સંતોષે છે. જ્યારે કપડા બનાવવામાં વપરાતું કપાસ કે કપાસના ઉત્પાદનમાં વપરાતાં સાધનો જરૂરિયાતને પરોક્ષ રીતે સંતોષે છે. આ રીતે જે વસ્તુઓ સીધી જ પ્રત્યક્ષ વપરાશ દ્વારા જરૂરિયાત સંતોષે છે, તે વપરાશી વસ્તુઓ છે અને જે ઉત્પાદન-પ્રક્રિયામાં ભાગ લઈ તુષ્ટિગુણનું સર્જન કરવામાં મદદરૂપ થાય છે તે ઉત્પાદક વસ્તુઓ છે. ટ્રેક્ટર, ઉત્પાદનનાં મશીનો વગેરે ઉત્પાદક વસ્તુઓ છે.

## **2.4 સંપત્તિ અને કલ્યાણ (Wealth and Welfare)**

આર્થિક અભ્યાસોમાં વારંવાર આવતા બે શબ્દ સંપત્તિ અને કલ્યાણનો અર્થ પણ સમજી લેવો જરૂરી છે.

## **2.5 સંપત્તિનો અર્થ અને લક્ષણો (Meaning and Characteristics of Wealth)**

**સંપત્તિનો અર્થ :** એડમસ્મિથે અર્થશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા સંપત્તિના શાસ્ત્ર તરીકે આપી ત્યારથી આર્થિક અભ્યાસોમાં સંપત્તિનો અર્થ અને મહત્ત્વ ચર્ચાવા લાગ્યા. આલ્ફ્રેડ માર્શલે સંપત્તિનો અર્થ આપતા જણાવ્યું કે, જે વસ્તુ ઉપયોગી હોય, અછતવાળી હોય, વિનિમયપાત્ર હોય અને જેના પર વ્યક્તિગત માલિકી થઈ શકતી હોય તે સંપત્તિ છે.

**સંપત્તિનાં લક્ષણો :** સંપત્તિની વ્યાખ્યાને આધારે તેનાં નીચેનાં લક્ષણો તારવી શકાય છે :

**2.5.1 તે ઉપયોગિતાનો ગુણ ધરાવે છે :** માનવ-જરૂરિયાત સંતોષવાનો ગુણ એટલે ઉપયોગિતાનો ગુણ. સંપત્તિનું પ્રથમ

લક્ષણ એ છે કે તે માનવીની જરૂરિયાત સંતોષવાનો ગુણ ધરાવે છે, એટલે કે તે ઉપયોગી છે. મકાન, વાહન, સોના-ચાંદીનાં ઘરેણાં વગેરે સંપત્તિ છે.

**2.5.2 તેની અછત હોવી જોઈએ :** વસ્તુમાં ઉપયોગિતાનો ગુણ હોવા સાથે તેમાં અછતનો ગુણ પણ હોવો જોઈએ કારણ કે અછતવાળી વસ્તુ જ વિનિમય-મૂલ્ય ધરાવે છે. સર્વસુલભ વસ્તુઓ બધાને સરળતાથી મળે છે માટે તે સંપત્તિ ગણી શકાય નહિ કારણ કે તેનો વિનિમય થવાનો નથી. અછતવાળી વસ્તુ જ સંપત્તિ ગણાય.

**2.5.3 ભૌતિક કે બાહ્યરૂપ ધરાવે છે :** સંપત્તિ ભૌતિક કે બાહ્યરૂપ ધરાવતી હોવી જોઈએ. વ્યક્તિમાં રહેલ જ્ઞાન, સમજણ, કળા એ સંપત્તિ નથી તેનો વિનિમય થઈ શકતો નથી. જે-તે વ્યક્તિ સાથે જ તે રહે છે. તે તેનો આંતરિક ગુણ છે.

એક ખાસ વાત અત્રે યાદ રાખવાની કે કોઈ એક વિચારને સ્પષ્ટ સ્વરૂપે નોંધી તેને સંપત્તિ તરીકે રજૂ કરવાનો કાયદો હાલમાં વિશ્વભરમાં સ્વીકારાયો છે. તે ચોક્કસ વિચારનું ખરીદ-વેચાણ થઈ શકે છે. તેનો માલિકી હક નક્કી થાય છે અને તેનો વારસો પણ નક્કી થાય છે પણ યાદ એ રાખવાનું છે કે, માત્ર ચોક્કસ વિચાર કે વિચારસમૂહને સંપત્તિ ગણવામાં આવે છે.

**વિચારવાની શક્તિ :** વિચારવાની શક્તિ એ ગુણ છે, તે સંપત્તિ નથી. તેનું હસ્તાંતરણ થઈ શકતું નથી. દા.ત., વૈજ્ઞાનિક એક શોધ કરે અને ચોક્કસ સ્વરૂપમાં રજૂ કરે તો તેની માલિકી થઈ શકે. તે તેની સંપત્તિ બની શકે, પણ વૈજ્ઞાનિક તેનું જ્ઞાન, તેની વિચારવાની શક્તિ એ કોઈને આપી શકતો નથી માટે તે સંપત્તિ નથી.

**2.5.4 વિનિમયપાત્ર હોવી જોઈએ :** જે વસ્તુ ઉપયોગી હોય, બાહ્ય હોય, પણ વિનિમયપાત્ર ન હોય તો તે સંપત્તિ નથી. સંપત્તિનો અગત્યનો ગુણ તેની વિનિમય-ક્ષમતા છે. તે આપીને સામે બીજી વસ્તુ મેળવી શકાવી જોઈએ. સંપત્તિ વ્યક્તિની વર્તમાન જરૂરિયાતો તો સંતોષે જ છે પણ ભવિષ્યમાં ઊભી થનારી જરૂરિયાતો મેળવી આપવામાં પણ મદદરૂપ થાય છે. આ ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે તે વિનિમયક્ષમ હોય. દા.ત., મકાન વર્તમાનમાં જરૂરિયાત સંતોષે પણ ભવિષ્યમાં મકાન વેચીને અન્ય જરૂરિયાતો પણ સંતોષી શકાય છે. સોનું, ઝવેરાત, જમીન વગેરે સંપત્તિ છે કારણ કે તે વિનિમય-મૂલ્ય ધરાવે છે.

**2.5.5 ટકાઉપણાનો ગુણ :** સંપત્તિમાં ટકાઉપણાનો ગુણ હોય છે. જે વસ્તુઓ-સેવાઓ નાશવંત છે. જેના જથ્થાને લાંબા સમય સુધી રાખી શકાતો નથી તે સંપત્તિ ગણી શકાય નહિ. સોનું, જમીન, મકાન, શેર વગેરે સંપત્તિ છે કારણ કે તે વર્ષો સુધી રહે છે. શ્રમિકનો શ્રમ, શિક્ષકનું શિક્ષણ કે ખેડૂત દ્વારા ઉત્પાદિત નાશવંત વસ્તુઓ સંપત્તિ નથી કારણ કે તે લાંબા ગાળા સુધી ટકાવી શકાતી નથી. જો નાશવંત વસ્તુઓ લાંબા ગાળા સુધી ટકે તેવી વ્યવસ્થા શોધાય તો આજે જે સંપત્તિ નથી તે આવતી કાલે સંપત્તિ બને.

દા.ત., ખેડૂતો હવે કેટલાક ખેત-ઉત્પાદનોને કોલ્ડ સ્ટોરેજ જેવી ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી લાંબો સમય ટકાવી શકે છે.

આમ બાહ્ય, ઉપયોગી, વિનિમયપાત્ર અને અછતવાળી વસ્તુ એટલે સંપત્તિ.

## 2.6 સંપત્તિના પ્રકારો (Types of Wealth)

વસ્તુઓની જેમ સંપત્તિના પણ પ્રકાર પાડી શકાય છે :

**2.6.1 વ્યક્તિગત સંપત્તિ અને સામાજિક સંપત્તિ :** જે સંપત્તિની માલિકી અને વપરાશ ખાનગી અને વ્યક્તિગત હોય તે વ્યક્તિગત સંપત્તિ ગણાય અને જે સંપત્તિની માલિકી અને વપરાશ સમાજ-સમૂહ દ્વારા થતો હોય તે સામાજિક સામૂહિક સંપત્તિ ગણાય.

**2.6.2 રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંપત્તિ :** દેશની માલિકીની સંપત્તિ રાષ્ટ્રીય માલિકીની છે. દેશના નદી, પર્વત, રણ, જાહેર રસ્તાઓ ઐતિહાસિક ઇમારતો આપણી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે. આપણો સામૂહિક વારસો સાહિત્ય-સ્થાપત્ય આપણી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે. આવી જ રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય સંપત્તિનો વિચાર પણ કરી શકાય. જે સંપત્તિની માલિકી હોઈ એક રાષ્ટ્રની નથી પરંતુ સમગ્ર વિશ્વની છે તે આંતર રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે. દા.ત., કોઈ પણ દેશની હદ છોડ્યા પછીનો દરિયો આંતરરાષ્ટ્રીય સંપત્તિ ગણાય છે.

## 2.7 કલ્યાણ (Welfare)

કલ્યાણ એટલે સારી સ્થિતિ, પરિસ્થિતિમાં સુધારો. આર્થિક રીતે કહીએ તો ભૌતિક જીવન-ધોરણમાં સુધારો વધુ સારી સ્થિતિનું નિર્માણ.

આધ્યાત્મથી માંડીને અર્થશાસ્ત્ર સુધી કલ્યાણ શબ્દ વપરાય છે. માણસ જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં કલ્યાણ થાય તેવું ઇચ્છે છે એટલે કે વધારે સારી સ્થિતિ ઇચ્છે છે અને વધુ સારી સ્થિતિ માત્ર ટૂંકાગાળા માટે નહિ પણ કાયમી ધોરણે રહે તે કલ્યાણ છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં કલ્યાણને બે રીતે વિચારી શકાય : (1) વ્યક્તિગત કલ્યાણ અને (2) સામૂહિક કલ્યાણ.

આપણે જ્યારે કલ્યાણની વાત કરીએ ત્યારે સામૂહિક કલ્યાણનો વિચાર કરવાનો છે. વળી, કલ્યાણને આર્થિક પરિસ્થિતિમાં માપી શકાય તેવા સુધારા સાથે ગુણાત્મક પરિવર્તનો સાથે પણ સંબંધ છે. એટલે તે આર્થિકવૃદ્ધિ કરતાં, આર્થિક વિકાસ સાથે સંકળાયેલી બાબત છે. વળી, કલ્યાણનો મોટો આધાર આવકવૃદ્ધિ કરતાં આવકની યોગ્ય વહેંચણી પર રહેલો છે.

**2.7.1 સંપત્તિ અને કલ્યાણનો સંબંધ :** સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં આવે છે કે, વ્યક્તિની સંપત્તિમાં વધારો થાય ત્યારે તેના કલ્યાણમાં પણ વધારો થાય છે. દેશની સંપત્તિમાં વધારો થાય તેથી દેશના લોકોનું પણ કલ્યાણ થાય છે. પણ વ્યક્તિ માટે જે બાબત સાચી હોય તે દેશ માટે ન પણ હોય. ઉપર જણાવ્યું તેમ કલ્યાણને આવકની વહેંચણી સાથે સંબંધ છે. દેશની સંપત્તિમાં વધારો થાય પણ તે થોડાક જ લોકોના હાથમાં કેન્દ્રિત થયેલી હોય તો દેશના બધા લોકોનું કલ્યાણ વધતું નથી.

કલ્યાણને પ્રજાના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો સાથે પણ જોડવામાં આવે તો સંપત્તિ અને કલ્યાણનો સીધો સંબંધ માપી શકાતો નથી. કારણ કે અર્થશાસ્ત્ર નૈતિક મૂલ્યોના નિર્ણયો કરતું નથી !

આમ છતાં માત્ર ભૌતિક કલ્યાણનો વિચાર કરીએ તો દેશની આવકમાં વધારો થવા સાથે આવકની વહેંચણી પણ સુધરે તો કલ્યાણમાં વધારો થાય છે તેમ કહી શકાય.

## 2.8 ઉત્પાદનનાં સાધનો (Factors of Production)

માણસ અમર્યાદિત જરૂરિયાતો ધરાવે છે. આ જરૂરિયાતોની પૂર્તિ માટે વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે.

માનવીની જરૂરિયાત સંતોષી શકે તે રીતે વસ્તુ કે સેવાને ઉપયોગી સ્વરૂપ આપવામાં આવે તે ઉત્પાદન છે. સાદી રીતે કહીએ તો ઉપયોગિતા ગુણનું સર્જન (તુષ્ટિગુણનું સર્જન) કરવાની પ્રક્રિયા એટલે ઉત્પાદન. દા.ત., લાકડાને ખુરશીના સ્વરૂપમાં બદલવાથી તેમાં ઉપયોગિતાનો ગુણ ઉમેરાય છે. આ પ્રક્રિયાને ઉત્પાદન કહે છે અને તુષ્ટિગુણના સર્જનની પ્રક્રિયામાં જે મદદરૂપ થાય તે બાબતોને સાધન કહે છે.

સ્થળ બદલવાથી, સ્વરૂપ બદલવાથી, સમય બદલવાથી વસ્તુના તુષ્ટિગુણમાં, ઉપયોગિતાના ગુણમાં વધારો થાય છે. તે પ્રક્રિયા ઉત્પાદનની પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયામાં મદદ કરનારી બાબતો ઉત્પાદનનાં સાધનો છે.

**ઉત્પાદનનાં મુખ્યત્વે ચાર સાધનો છે :** જમીન, મૂડી, શ્રમ, નિયંત્રક. રાષ્ટ્રના કુલ વાર્ષિક ઉત્પાદનનો આધાર આ ચાર ઉત્પાદનનાં સાધનો પર છે. ઉત્પાદન-પ્રક્રિયામાં ચારેય સાધનનું મહત્ત્વ સરખું છે. વહેંચણીની ન્યાયી પ્રક્રિયા ઉત્પાદનનાં ચારેય સાધનોને ઉત્પાદનમાં તેમણે આપેલા ફાળા મુજબ વળતર આપે છે. માર્શલ જણાવે છે કે, ઉત્પાદનના મૂળ તો બે જ સાધન છે : કુદરત અને માણસ.

**ઉત્પાદનનાં ચાર સાધનોનો પરિચય :**

**2.8.1 ભૂમિ (જમીન) :** સામાન્ય વ્યવહારમાં જમીન એટલે પૃથ્વીની ઉપરની સપાટી જેના પર માણસ વસવાટ કરે છે. પણ અર્થશાસ્ત્રમાં જમીનનો વિસ્તૃત અર્થ છે. પ્રો. માર્શલના મતે મનુષ્યને ઉત્પાદનમાં મદદરૂપ થતાં કુદરતી પરિબળો જમીન છે, એટલે કે હવા, પાણી, સૂર્યપ્રકાશ, આબોહવાનો સમૂહ એટલે જમીન.

ઉત્પાદનમાં મદદરૂપ ખનીજ, ખાણ, પર્વત, નદી, ગરમી તમામને જમીન ગણીએ, તો જમીનનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે :

(1) જમીન કુદરતી બક્ષિસ છે. (તે માનવસર્જન નથી.) (2) જમીનનો કુલ પુરવઠો સ્થિર છે. (3) જમીન ભૌગોલિક રીતે અગતિશીલ છે. (4) તેની ફળદ્રુપતા જુદી જુદી હોય છે. (5) ભૂમિને મળતા વળતરને ભાડું કહે છે.

**2.8.2 શ્રમ :** અન્ય વ્યક્તિની દેખરેખ હેઠળ (કે સૂચના મુજબ) વળતરની અપેક્ષા સાથે થતું માનસિક કે શારીરિક કાર્ય તે શ્રમ છે અને તે કરનાર શ્રમિક છે.

ઘણા અર્થશાસ્ત્રીઓ માને છે કે, ઉત્પાદનનાં બે જ મૂળભૂત સાધનો છે. કુદરતી પરિબળો એટલે જમીન અને માનવી એટલે કે શ્રમ.

ઉત્પાદનના અગત્યના સાધન તરીકે શ્રમનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે :

- (1) શ્રમ અને શ્રમિક અવિભાજ્ય છે. (2) શ્રમ નાશવંત છે. (સંગ્રહ થઈ શકતો નથી.)
- (3) સામાજિક-માનસિક કારણો ગતિશીલતાને અસર કરે છે. (4) દરેક શ્રમિકની કાર્યક્ષમતા જુદી હોઈ શકે છે.
- (5) શ્રમના પુરવઠાનો આધાર વસતિ પર છે. (6) શ્રમને ચુકવાતા વળતરને વેતન કહે છે.

**2.8.3 મૂડી :** આધુનિક ઉત્પાદન-પ્રક્રિયામાં અગત્યનું ગણાતું સાધન મૂડી છે. શ્રમ અને જમીન એ કુદરતનું સર્જન છે જ્યારે મૂડી માનવસર્જિત ઉત્પાદનનું સાધન છે. મૂડી એટલે એવી ભૌતિક વસ્તુઓ જે ઉત્પાદનમાં મદદરૂપ થાય છે.

મૂડીને ઉત્પાદનનું ઉત્પાદિત સાધન માનવામાં આવે છે કારણ કે મૂડી એ એવી ભૌતિક વસ્તુ છે જેનું ઉત્પાદન થયું છે અને હવે તે ઉત્પાદનમાં મદદ કરે છે. દા.ત., ટ્રેક્ટરનું ઉત્પાદન થયું છે અને હવે તે ખેતીના ઉત્પાદનમાં કામ કરે છે.

મૂડી અને સંપત્તિ વચ્ચે પણ તફાવત છે કારણ સંપત્તિ પણ ભૌતિક હોય છે. પણ બધી સંપત્તિ ઉત્પાદન-પ્રક્રિયામાં સામેલ થતી નથી.

**મૂડીનાં લક્ષણો :** (1) ઉત્પાદનનું માનવસર્જિત સાધન છે. (2) સૌથી ગતિશીલ ઉત્પાદનનું સાધન છે. (3) અછત ધરાવતું સાધન છે. (4) મૂડીનું વળતર તે વ્યાજ છે.

**2.8.4 નિયોજક :** ઉત્પાદનનાં સાધનોનું સંયોજન કરનાર નિયોજક છે. જોકે વ્યવસ્થાપક અને નિયોજક વચ્ચે તફાવત છે. વ્યવસ્થાપક (Manager) વેતન પ્રાપ્ત કર્મચારી છે જે સાધનની વ્યવસ્થા કરે છે.

નિયોજક સ્વતંત્રપણે જોખમ ઊઠાવે છે. તેનું વળતર નિશ્ચિત નથી. જમીન, મૂડી, શ્રમના સંયોજન દ્વારા ઉત્પાદન-પ્રક્રિયા યોજીને તે આવક મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

નિયોજક ઉત્પાદનના ત્રણેય સાધનને નિશ્ચિત વળતર આપે છે અને તેનું જ વળતર નિશ્ચિત નથી.

**નિયોજકનાં લક્ષણો :** (1) તે આર્થિક નિર્ણયો કરે છે. (2) તે જોખમ ઊઠાવે છે. (3) નિયોજન શક્તિ એ ગુણ છે. (4) તેને મળતા વળતરને નફો કહે છે.

## 2.9 વ્યાપારચક્ર (Trade Cycle)

માનવજીવનની જેમ અર્થતંત્રમાં પણ ચક્રાકાર પરિવર્તનો આવ્યાં કરે છે. અર્થતંત્રમાં આવતી અસમતુલાઓ, ઊથલપાથલો, પરિવર્તનો નીચે પ્રમાણે ચાર પ્રકારના હોય છે :

(1) આકસ્મિક આર્થિક પરિવર્તનો (2) મોસમી આર્થિક પરિવર્તનો (3) દીર્ઘકાલીન આર્થિક પરિવર્તનો (4) ચક્રવત આર્થિક પરિવર્તનો.

**2.9.1 આકસ્મિક આર્થિક પરિવર્તનો :** અર્થતંત્રમાં અકસ્માતે જ અણધાર્યાં પરિવર્તનો આવી શકે છે. દા.ત., વાવાઝોડું આવવું, અત્યંત વરસાદ અને પૂર આવવું કે દુષ્કાળ પડવો. આવાં આકસ્મિક પરિબળો અર્થતંત્રમાં મોટી ઊથલપાથલ કે લાંબા ગાળાની અસરો સર્જે છે.

આકસ્મિક પરિવર્તનો ઘણી વાર અર્થતંત્રના કોઈ એક ભાગ કે પ્રદેશ પૂરતા પણ મર્યાદિત હોઈ શકે. દા.ત., ખેતી, ઉદ્યોગક્ષેત્ર.

**2.9.2 મોસમી આર્થિક પરિવર્તનો :** અર્થતંત્રમાં ઋતુ આધારિત પરિવર્તનો પણ આવે છે. શિયાળામાં, ઉનાળામાં, ચોમાસામાં બજારમાં જુદી જુદી માંગ સર્જાતી હોય છે અને તે મુજબ ઉત્પાદન-રોજગારીમાં પણ પરિવર્તનો આવે છે. જેમકે, દર વર્ષે મોસમી પરિવર્તનોનું એક ચક્ર ચાલ્યા કરે છે અને તેમાં સમયાંતરે પરિવર્તન આવ્યા કરે છે.

**2.9.3 દીર્ઘકાલીન આર્થિક પરિવર્તનો :** અર્થતંત્રમાં કોઈ ચોક્કસ દિશામાં લાંબા સમય સુધી પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ચાલે છે તેને દીર્ઘકાલીન આર્થિક પરિવર્તનો કહે છે.

કોઈ પણ ગતિશીલ અર્થતંત્રમાં લાંબા ગાળાનાં પરિવર્તનો આવતાં જ હોય છે. જે એક જ દિશામાં હોય છે. અહીંયાં પરિવર્તનો ચક્રાકાર હોતાં નથી.

**2.9.4 ચક્રવત આર્થિક પરિવર્તનો :** એક સમયગાળા દરમિયાન ઊર્ધ્વગામી અને અધોગામી આર્થિક વલણો સર્જાય તે

ચક્રિય આર્થિક પરિવર્તનો છે અને આવાં પરિવર્તનો નિશ્ચિત ન હોવા છતાં ઓળખી શકાય તેવાં હોય છે. વ્યાપારચક્રો આવાં ચક્રિય પરિવર્તનો હોય છે. જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓએ વ્યાપારચક્રની વ્યાખ્યા આપી છે.

## 2.10 વ્યાપારચક્રની વ્યાખ્યા (Definition of a Trade Cycle)

હેબરલર જણાવે છે કે, (અર્થતંત્રમાં) વારાફરતી આવતા સારાં અને ખરાબ (આર્થિક) પરિવર્તનો એટલે વ્યાપારચક્ર.

હોટ્ટે જણાવે છે કે વ્યાપારના સારા અને ખરાબ તબક્કાઓ કે જે વારાફરતી આવે છે તે વ્યાપારચક્ર છે.

વ્યાપારચક્રની વ્યાખ્યા પરથી નીચેનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણો તારવી શકાય :

- (1) અર્થતંત્રમાં આર્થિક ઊથલપાથલ થાય છે.
- (2) અર્થતંત્રમાં સારા અને ખરાબ એવા બે વ્યાપાર તબક્કાઓ જોવા મળે છે.
- (3) મૂળભૂત રીતે અર્થતંત્રમાં વપરાશને પરિણામે ઉદ્ભવતી માંગનાં પરિવર્તનો છે.
- (4) વ્યાપારચક્રીય ઊથલપાથલ સરખા સમયાંતરે ઉદ્ભવતી નથી.

## 2.11 વ્યાપારચક્રના તબક્કાઓ (Stages of a Trade Cycle)

સમજૂતી માટે આપણે વ્યાપારચક્રના ચાર તબક્કા નીચે મુજબ સમજીએ :

**2.11.1 તેજ :** વ્યાપારચક્રના આ તબક્કામાં વ્યાપાર-પ્રવૃત્તિ ઉચ્ચત્તમ કક્ષાએ વપરાશ અને માંગના ઊંચા દરને કારણે અર્થતંત્રમાં નફાકારકતા હોય છે માટે મૂડીરોકાણ અને રોજગારીનો ઊંચો દર જોવા મળે છે.

**2.11.2 ઓટ :** નફાની અપેક્ષાએ મૂડીરોકાણ વધતા જાય છે. સાધનોની માંગ વધતા તેમની કિંમતો વધવા લાગે છે, તેથી ઉત્પાદનના ખર્ચમાં વધારો થતા નફાકારકતા ઘટવા લાગે છે. બીજી બાજુ લોકોનો વપરાશ ઘટતા દરે વધતા અર્થતંત્રમાં નરમાઈ જોવા મળે છે. માંગ ધીમી પડે છે. વપરાશમાં ઘટાડો થાય છે અને નવા મૂડીરોકાણ આકર્ષાતા નથી.

**2.11.3 મંદી :** માંગમાં ઘટાડો પુરવઠાની છત ઊભી કરે છે. કિંમતો ઘટવાનું વલણ ધરાવે છે માટે નફો ઘટે છે અને નફો ઘટતા મૂડીરોકાણ અને રોજગારીમાં ઘટાડો થવા લાગે છે અને અર્થતંત્રમાં વધુ ભાવ ઘટાડાની આશાએ માંગ પણ અટકી જાય છે. આ સ્થિતિ મંદીની છે. અહીં લોકો પાસે ખરીદશક્તિ હોવા છતાં તેઓ ખરીદી કરતા નથી અને માંગનો અભાવ મૂડીરોકાણ તથા રોજગારીને નિરાશ કરે છે.

**2.11.4 સુધારણા :** અર્થતંત્રમાં વ્યાપક નિરાશામાંથી આપમેળે ખરીદી તરફી વાતાવરણ સર્જાય છે. માંગ વધતા નફાની આશા સર્જાય છે. બેકાર સાધનો કામે લાગતા તેમની આવક વધે છે. આવકમાં વધારો ખર્ચમાં વધારો લાવે છે અને ખર્ચ માંગને અસરકારક બનાવી નફાકારકતા સર્જે છે અને અર્થતંત્ર સુધારણા તરફ ગતિ કરે છે.

આમ, અર્થતંત્રમાં આવતા ચક્રાકાર પરિવર્તનો વ્યાપારચક્રો છે. યાદ રહે કે આવાં પરિવર્તનો માંગ-પુરવઠા આધારિત બજાર-વ્યવસ્થામાં (મૂડીવાદ) વધારે અસરકારક રીતે જોવા મળે છે.

## સ્વાધ્યાય

### 1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

- (1) માનવજીવન માટે વસ્તુ કેટલી ઉપયોગી છે તે બાબત વસ્તુનું કયું મૂલ્ય દર્શાવે છે ?  
 (A) વિનિમય-મૂલ્ય (B) ઉપયોગિતા-મૂલ્ય (C) વપરાશ-મૂલ્ય (D) આંતરિક-મૂલ્ય
- (2) વસ્તુ કે સેવાના બદલામાં ચૂકવાતા નાણાકીય એકમનું પ્રમાણ એટલે...  
 (A) મૂલ્ય (B) વિનિમય (C) કિંમત (D) સંપત્તિ
- (3) નીચેનામાંથી કઈ વસ્તુઓનો સમાવેશ ભૌતિક વસ્તુમાં થાય છે ?  
 (A) સંગીત (B) શિક્ષણ (C) દાક્તરી-સલાહ (D) ફિજ

- (4) સંપત્તિ નીચે આપેલા વિકલ્પમાંથી કયું લક્ષણ ધરાવતી નથી ?  
 (A) ઉપયોગિતાનો ગુણ ધરાવે છે. (B) તેની છત હોવી જોઈએ.  
 (C) બાહ્યરૂપ ધરાવે છે. (D) વિનિમયપાત્રતા ધરાવે છે.
- (5) 'તમામ કુદરતી સંપત્તિ' એટલ શું ?  
 (A) મૂડી (B) શ્રમ (C) જમીન (D) સંપત્તિ
- (6) નીચેનામાંથી કયો વ્યાપાર ચક્રનો પ્રકાર નથી ?  
 (A) આકસ્મિક આર્થિક પરિવર્તનો (B) મોસમી આર્થિક પરિવર્તનો  
 (C) અંશતઃ આર્થિક પરિવર્તનો (D) દીર્ઘકાલિન આર્થિક પરિવર્તનો

**2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :**

- (1) મૂલ્યનો અર્થ જણાવો.
- (2) સર્વસુલભ વસ્તુઓનો અર્થ અને ઉદાહરણ આપો.
- (3) અર્થશાસ્ત્રમાં નાશવંત વસ્તુઓ કોને ગણવામાં આવે છે ?
- (4) વપરાશી વસ્તુઓનો અર્થ અને ઉદાહરણ આપો.
- (5) કઈ સંપત્તિ વ્યક્તિગત સંપત્તિ ગણાય છે ?
- (6) ઉત્પાદનના સાધનોનો અર્થ જણાવો.
- (7) મૂડીનો અર્થ જણાવો.
- (8) હેબરલરના મતે વ્યાપારચક્રની વ્યાખ્યા આપો.
- (9) વ્યાપારચક્રના કેટલા તબક્કા છે ? કયા કયા ?

**3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :**

- (1) ખાનગી વસ્તુ અને જાહેર વસ્તુના તફાવતના બે મુદ્દા જણાવો.
- (2) વસ્તુઓ અને સેવાઓનો અર્થ ઉદાહરણ સાથે સમજાવો.
- (3) ટકાઉ વસ્તુઓનો અર્થ ઉદાહરણ આપી સમજાવો.
- (4) અર્થશાસ્ત્રમાં કઈ વસ્તુઓને વપરાશી વસ્તુઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ?
- (5) વ્યક્તિગત સંપત્તિ અને સામાજિક સંપત્તિનો અર્થ આપો.
- (6) પ્રો. માર્શલના મતે સંપત્તિનો અર્થ જણાવો.
- (7) ઉત્પાદનનો અર્થ સમજાવો.
- (8) ઉત્પાદનના સાધન સંદર્ભમાં શ્રમનો અર્થ જણાવો.

**4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :**

- (1) કિંમત અને મૂલ્યનો અર્થ આપો.
- (2) વસ્તુઓના પ્રકારો જણાવી વપરાશી વસ્તુઓ અને ઉત્પાદક વસ્તુઓનો ખ્યાલ ઉદાહરણ આપી સમજાવો.
- (3) સંપત્તિના પ્રકારો જણાવી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંપત્તિનો ખ્યાલ ઉદાહરણ આપી સમજાવો.
- (4) ઉત્પાદન-સાધનનો અર્થ ઉદાહરણ આપી સમજાવો.
- (5) વ્યાપારચક્રની વ્યાખ્યા આપી તેના આધારે વ્યાપારચક્રના મહત્વના તબક્કાઓ જણાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) સંપત્તિનો અર્થ આપી સંપત્તિનાં લક્ષણો વિગતે સમજાવો.
- (2) અર્થતંત્રમાં આવતાં ચક્રાકાર આર્થિક પરિવર્તનોના પ્રકારોની વિસ્તૃત માહિતી આપો.
- (3) ઉત્પાદનનો અર્થ આપી ઉત્પાદનના સાધનો વિશે ચર્ચા કરો.

પારિભાષિક શબ્દો

|                                          |                                                                                                         |
|------------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| કિંમત (Price)                            | : વસ્તુ કે સેવાના બદલામાં ચૂકવાતા નાણાકીય એકમનું પ્રમાણ એટલે કિંમત.                                     |
| મૂલ્ય (Value)                            | : વસ્તુ કે સેવાનું અન્ય વસ્તુ કે સેવાના પ્રમાણમાં વિનિમય મૂલ્ય.                                         |
| વસ્તુઓ (Goods)                           | : માનવીની જરૂરિયાત સંતોષનાર ભૌતિક બાબતો                                                                 |
| સંપત્તિ (Wealth)                         | : જે વસ્તુ ઉપયોગી હોય, અછતવાળી, વિનિમયપાત્ર હોય અને જેના પર વ્યક્તિગત માલિકી થઈ શકતી હોય તે સંપત્તિ છે. |
| સેવાઓ (Services)                         | : માનવ-જરૂરિયાત સંતોષનારી અભૌતિક બાબતોને સેવાઓ કહેવામાં આવે છે.                                         |
| ઉત્પાદનનાં સાધનો (Factors of Production) | : વસ્તુના ઉત્પાદન માટેનાં મૂળભૂત આવશ્યક સાધનો એટલે ઉત્પાદનનાં સાધનો.                                    |
| વ્યાપારચક્ર (Trade Cycle)                | : અર્થતંત્રમાં વારાફરતી આવતા સારા અને ખરાબ તબક્કાઓ                                                      |
| કલ્યાણ (Welfare)                         | : અગાઉ કરતા વધારે સારી સ્થિતિનો અનુભવ                                                                   |

●

# 3

## માંગ (Demand)

|                                                                                      |                                                           |
|--------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------|
| ● પ્રસ્તાવના                                                                         | 3.5.3 હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ<br>(નિમ્ન ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ) |
| 3.1 અર્થ                                                                             | 3.5.4 ગ્રાહકોની પસંદગી                                    |
| 3.2 વસ્તુની માંગને અસર કરતાં પરિબલો                                                  | 3.6 માંગનું વિસ્તરણ અને સંકોચન                            |
| 3.2.1 વસ્તુની કિંમત                                                                  | 3.7 માંગનો વધારો અને ઘટાડો                                |
| 3.2.2 વસ્તુની કિંમત સિવાયનાં પરિબલો<br>(અન્ય પરિબલો)                                 | 3.8 વ્યક્તિગત માંગ અને બજારમાંગ                           |
| 3.2.2.1 વ્યક્તિની અભિરુચી અને પસંદગી                                                 | 3.9 માંગની સાપેક્ષતા                                      |
| 3.2.2.2 વ્યક્તિની આવક                                                                | 3.10 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા                                |
| 3.2.2.3 સંબંધિત વસ્તુઓની કિંમત<br>(I) અવેજી વસ્તુની કિંમત<br>(II) પૂરક વસ્તુની કિંમત | 3.10.1 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો અર્થ                       |
| 3.2.2.4 ભવિષ્યની કિંમતો અંગેની અટકળો                                                 | 3.11 માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતાના પ્રકારો                     |
| 3.2.2.5 વસ્તી અને વસ્તીનું વયજૂથ                                                     | 3.11.1 સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ( $e_p = \infty$ )       |
| 3.3 માંગ વિધેય                                                                       | 3.11.2 સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ( $e_p = 0$ )            |
| 3.4 માંગનો નિયમ                                                                      | 3.11.3 એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ( $e_p = 1$ )                |
| 3.4.1 ધારણાઓ                                                                         | 3.11.4 મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ( $e_p > 1$ )                    |
| 3.4.2 માંગના નિયમની સમજૂતી                                                           | 3.11.5 મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ( $e_p < 1$ )                    |
| 3.4.2.1 આવક અસર                                                                      | 3.12 માંગની આવક સાપેક્ષતા                                 |
| 3.4.2.2 અવેજી અસર                                                                    | 3.12.1 માંગની આવક સાપેક્ષતાનો અર્થ                        |
| 3.5 માંગના નિયમના અપવાદો                                                             | 3.13 માંગની આવક સાપેક્ષતાના પ્રકારો                       |
| 3.5.1 પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓ                                                   | 3.13.1 હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગ                    |
| 3.5.2 અત્યંત સસ્તી વસ્તુઓ                                                            | 3.13.2 નકારાત્મક (ઋણ) આવક સાપેક્ષ માંગ                    |
|                                                                                      | 3.13.3 શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ                             |
|                                                                                      | 3.14 માંગની પ્રતિમૂલ્ય-સાપેક્ષતા                          |
|                                                                                      | 3.15 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા માપવાની પદ્ધતિઓ                |

### પ્રસ્તાવના (Introduction)

અર્થશાસ્ત્રના મૂળભૂત ખ્યાલોમાં સૌથી અગત્યના ખ્યાલો માંગ અને પુરવઠો છે. અર્થશાસ્ત્ર વિષયમાં માંગ અને પુરવઠો એવા ખ્યાલો છે કે, જેની સમજૂતી વિના વ્યક્તિ અર્થશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ-શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. જેથી માંગ અને પુરવઠા નામનાં બે બજાર પરિબલોની સમજૂતી જરૂરી બને છે. અહીં આપણે માંગના ખ્યાલ વિશે સમજૂતી મેળવીશું.

### 3.1 અર્થ (Meaning)

કોઈ એક ચોક્કસ સમય અને કિંમતે ગ્રાહકની વસ્તુ ખરીદવાની ઇચ્છા, શક્તિ અને તૈયારીને વસ્તુની માંગ કહે છે.

વસ્તુની માંગ સમય, કિંમત, વસ્તુ ખરીદવાની ઇચ્છા, શક્તિ અને તૈયારી એમ કુલ પાંચ પરિબલોને આધારે સર્જન પામે છે. જેમાં આ પાંચ પરિબલો પૂરકરૂપ હોઈ તે તમામની હાજરી ફરજિયાત છે, એટલે કે વસ્તુની માંગ ત્યારે જ શક્ય બને કે જ્યારે કોઈ એક ચોક્કસ સમયે અને કિંમતે ગ્રાહક તે વસ્તુ ખરીદવાની ઇચ્છા, શક્તિ (નાણું) અને તૈયારી (નાણાં ખર્ચવાની તૈયારી) ધરાવતો હોય.

### 3.2 વસ્તુની માંગને અસર કરતાં પરિબલો (Factors Affecting Demand/Determinants of Demand)

માંગને અસર કરતાં પરિબલો (માંગના નિર્ણાયકો) મુખ્યત્વે બે છે : (1) વસ્તુની કિંમત (2) કિંમત સિવાયનાં પરિબલો (અન્ય પરિબલો).

**3.2.1 વસ્તુની કિંમત :** વસ્તુની માંગ પર સૌથી વધુ અસર કરનારું અને ખૂબ જ અગત્યનું પરિબલ એ જે-તે વસ્તુની કિંમત છે. કારણકે જેમ વસ્તુની કિંમત ઘટે, વસ્તુ સસ્તી બને છે અને તેથી વસ્તુની માંગનું વિસ્તરણ થાય છે. જ્યારે વસ્તુની કિંમત વધતાં, વસ્તુ મોંઘી બને છે તેથી માંગ સંકોચન પામે છે. આમ, વસ્તુની કિંમત અને વસ્તુની માંગ એકબીજા સાથે વ્યસ્તરૂપે સંકળાયેલ છે. જેથી કહી શકાય કે વસ્તુની કિંમત એ વસ્તુની માંગ પર સૌથી વધુ અસર કરનાર નિર્ણાયક પરિબલ છે.

#### 3.2.2 વસ્તુની કિંમત સિવાયનાં પરિબલો (અન્ય પરિબલો) :

**3.2.2.1 વ્યક્તિની અભિરુચી અને પસંદગી :** ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની અભિરુચી અને પસંદગી વસ્તુની માંગ ઉપર અસર પાડનારું પરિબલ છે. વ્યક્તિનો ગમો-અણગમો, શોખ, પસંદગી વગેરે વસ્તુની માંગમાં ફેરફાર લાવી શકે છે. જેથી કહી શકાય કે વસ્તુની માંગ એ વ્યક્તિની પસંદગી દર્શાવે છે. દા.ત., નાની ઉંમરે વાચનનો શોખ હોય તો તે ઉંમર બદલાતાં વ્યક્તિના વાચનનો પ્રકાર બદલાય છે. જેમકે નાની ઉંમરનાં બાળકોને વાર્તાનું વાચન, પુખ્ત ઉંમરે નવલકથા અને મોટી ઉંમરે ધાર્મિક પુસ્તકોનું વાચન કરવું ગમે છે.

**3.2.2.2 વ્યક્તિની આવક :** વ્યક્તિની આવક અને વસ્તુની માંગ વચ્ચે સીધો સંબંધ છે. એટલેકે વ્યક્તિની આવક વધતાં, તે વ્યક્તિની વસ્તુ ખરીદવાની શક્તિ વધે છે અને વસ્તુની માંગ પણ વધે છે, જ્યારે વ્યક્તિની આવક ઘટતાં, વ્યક્તિની ખરીદશક્તિમાં થતો ઘટાડો વસ્તુની માંગ ઘટાડે છે. અહીં નિમ્ન ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ અપવાદરૂપે વસ્તુઓ બને છે કારણ કે આવી વસ્તુઓની માંગ, વ્યક્તિની આવકમાં વધારો થવા છતાં ઘટે છે.

**3.2.2.3 સંબંધિત વસ્તુઓની કિંમત :** સામાન્ય રીતે વસ્તુઓને અન્ય વસ્તુઓ સાથે બે પ્રકારના સંબંધો હોય છે : (1) અવેજીપણાનો સંબંધ (2) પૂરકપણાનો સંબંધ. આવા પ્રકારની વસ્તુઓને સંબંધિત વસ્તુ અને તેવી વસ્તુઓની કિંમતને સંબંધિત વસ્તુઓની કિંમત કહેવામાં આવે છે.

**(I) અવેજી વસ્તુની કિંમત :** એક વસ્તુના સ્થાને બીજી વસ્તુ જરૂરિયાત સંતોષવા માટે વાપરી શકાતી હોય તો તેવી વસ્તુઓને અવેજી વસ્તુ કહે છે. આ પ્રકારની વસ્તુઓમાં હરીફાઈનું તત્ત્વ તીવ્ર (વધુ) હોય છે. દા.ત., સમાન લાક્ષણિકતા ધરાવતા બે જુદી-જુદી કંપનીના ટી.વી., બાઈક, ફ્રિજ વગેરે. અહીં મૂળ વસ્તુની કિંમત ફેરફાર ન પામે અને તેની અવેજી વસ્તુની કિંમત ઘટે તો, મૂળ વસ્તુ અને અવેજી વસ્તુ એકસરખી હોવાથી અવેજી વસ્તુ સસ્તી બનતાં તેની માંગ વધે છે અને તેથી મૂળ વસ્તુની માંગ ઘટે છે. આવું વિરુદ્ધ દિશાના ફેરફાર વખતે પણ બને છે. જે સ્પષ્ટ કરે છે કે અવેજી વસ્તુની કિંમત, મૂળ વસ્તુની માંગને અસર કરે છે.

**(II) પૂરક વસ્તુની કિંમત :** પૂરક વસ્તુ એટલે જે-તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવા માટે જરૂરી એવી બીજી વસ્તુ. આવી વસ્તુઓ હંમેશાં એકબીજા સાથે જોડાયેલી હોય છે. એક વસ્તુના વપરાશ માટે બીજી વસ્તુ વાપરવી આવશ્યક હોય તો તેવી વસ્તુઓ એકબીજાની પૂરક વસ્તુ કહેવાય છે. દા.ત., મોબાઈલ અને સીમકાર્ડ, એ.સી. અને વીજળી, ચશમાંની ફેમ અને તેના કાચ વગેરે. અહીં મૂળ વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર ન થાય પણ, પૂરક વસ્તુની કિંમત વધે તો, મૂળ વસ્તુ અને પૂરક વસ્તુ બંને એકબીજાથી જોડાયેલ હોવાથી પૂરક વસ્તુ મોંઘી બનતાં તેની માંગ ઘટતા મૂળ વસ્તુની માંગ પણ ઘટે છે. આવું તેનાથી વિરુદ્ધ દિશાના ફેરફાર વખતે પણ બને છે. જે સ્પષ્ટ કરે છે કે પૂરક વસ્તુની કિંમત, મૂળ વસ્તુની માંગને અસર કરે છે.

**3.2.2.4 ભવિષ્યની કિંમતો અંગેની અટકળો :** વ્યક્તિની ભવિષ્યમાં વસ્તુઓની કિંમત વિશેની અટકળો (અનુમાનો) વર્તમાન સમયની, વસ્તુની માંગમાં મોટા ફેરફારો લાવે છે. જો વ્યક્તિની ભવિષ્યમાં વસ્તુની કિંમતમાં વધારા અંગેની અટકળ હોય તો તે વર્તમાન સમયમાં વસ્તુની માંગ વધારે છે, જેથી તે વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં બચત કરી શકે છે.

**3.2.2.5 વસ્તી અને વસ્તીનું વયજૂથ :** વસ્તીનું પ્રમાણ પણ વસ્તુની બજારમાંગને અસર કરનારું એક અગત્યનું પરિબળ છે. દેશની વસ્તી (જનસંખ્યા) જેટલી હોય તેના પ્રમાણમાં જ વસ્તુઓની વપરાશ થતી હોય છે. તેથી કહી શકાય કે વસ્તી વધે તો વસ્તુઓની માંગ પણ વધશે અને વસ્તી ઘટે તો વસ્તુઓની માંગ પણ ઘટશે. વસ્તીના વયજૂથના થતા ફેરફારો પણ વસ્તુની માંગમાં ફેરફારો લાવે છે.

### 3.3 માંગ વિધેય (Demand Function)

બે કે તેથી વધુ પરિબળો વચ્ચેના કારણ અને અસર વચ્ચેના સંબંધને વિધેય કહેવામાં આવે છે. માંગ વિધેય, વસ્તુ કે સેવાની માંગ અને તેને અસર કરતાં પરિબળોનો કાર્યકારણ સંબંધ રજૂ કરે છે. વ્યક્તિગત રીતે વસ્તુની માંગ તે વસ્તુની કિંમત, વ્યક્તિની અભિરુચી અને પસંદગી, વ્યક્તિની આવક, સંબંધિત વસ્તુની કિંમત, વસ્તીનું પ્રમાણ વગેરે જેવાં પરિબળો ઉપર આધારિત હોય છે. વ્યક્તિની માંગનું ગાણિતિક વિધેય નીચે મુજબ છે :

$$D_x = f(P_x, P_y, P_e, T, Y, U)$$

જ્યાં,  $D_x$  = X વસ્તુની માંગ (Demand for X)

$f$  = વિધેય સૂચક સંજ્ઞા (Functional Notation)

$P_x$  = X વસ્તુની કિંમત (Price of X)

$P_y$  = Y વસ્તુની કિંમત (સંબંધિત વસ્તુની કિંમત) (Prices of Related Goods)

$P_e$  = ભવિષ્યની કિંમતો અંગેની અટકળો (Expectations Regarding Future Prices)

$T$  = ગ્રાહકની અભિરુચી અને પસંદગી (Consumer's Tastes and Preferences)

$Y$  = ગ્રાહકની આવક (Consumer's Income)

$U$  = અન્ય પરિબળો (Other Factors)

અર્થશાસ્ત્રમાં ઘણા હેતુઓ માટે વસ્તુની કિંમત અને તેની માંગ વચ્ચેનો સંબંધ તારવવામાં આવે છે. જેમાં કિંમત સિવાયના માંગને અસર કરતાં પરિબળો જેવા કે સંબંધિત વસ્તુની કિંમત, અપેક્ષિત કિંમત, ગ્રાહકની અભિરુચી અને પસંદગી, વ્યક્તિની આવક અને અન્ય પરિબળોને સ્થિર ધારી લેવામાં આવે છે.

### 3.4 માંગનો નિયમ (Law of Demand)

વસ્તુની કિંમત અને વસ્તુની માંગ વચ્ચેના સંબંધની સમજૂતી આપતા નિયમને માંગના નિયમ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાં વસ્તુની કિંમતમાં થતો ફેરફાર એ કારણ અને વસ્તુની માંગમાં થતો ફેરફાર એ અસર છે.

આ નિયમ પ્રો. આલ્ફ્રેડ માર્શલે રજૂ કર્યો છે. જો અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહે તો વસ્તુની કિંમત ઘટતાં વસ્તુની માંગનું વિસ્તરણ થાય છે જ્યારે વસ્તુની કિંમત વધતાં વસ્તુની માંગનું સંકોચન થાય છે. આમ, વસ્તુની કિંમત અને તેની માંગ વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ છે.

**3.4.1 ધારણાઓ :** વસ્તુની કિંમત અને તેની માંગ વચ્ચેનો વ્યસ્ત સંબંધ દર્શાવતો નિયમ કેટલીક ધારણાઓ પર રચવામાં આવ્યો છે. આ નિયમમાં કિંમત સિવાયના માંગને અસર કરતાં પરિબળોને સ્થિર (યથાવત્) ધારી લેવામાં આવ્યાં છે. આ ધારણાઓ નીચે મુજબ છે :

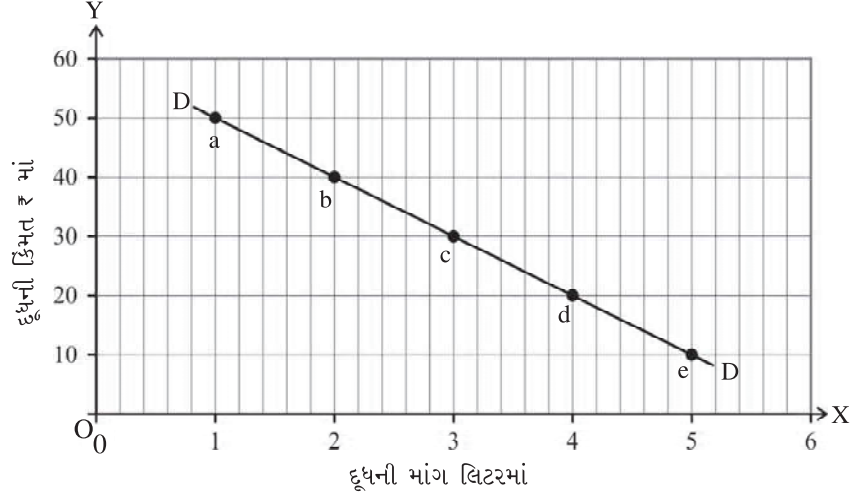
- (1) ગ્રાહકોની અભિરુચી અને પસંદગી સ્થિર રહે છે.
- (2) ગ્રાહકોની આવક સ્થિર છે.
- (3) અવેજી અને પૂરક વસ્તુની કિંમતો સ્થિર રહે છે.
- (4) ભવિષ્યની કિંમતો અંગેનાં અનુમાનો કરવામાં આવતાં નથી.
- (5) વસ્તીનું પ્રમાણ સ્થિર રહે છે.

**3.4.2 માંગના નિયમની સમજૂતી :** માંગના નિયમની સમજૂતી, માંગની અનુસૂચિ, આકૃતિ અને વિશ્લેષણ પર આધારિત છે, જે નીચે મુજબ છે :

**માંગની અનુસૂચિ :** કોઈ એક ગ્રાહક કોઈ એક ચોક્કસ સમયે જુદી-જુદી કિંમતે વસ્તુનાં કેટલાં એકમો ખરીદવાની તૈયારી

કરે છે. તે દર્શાવતી યાદીને માંગની અનુસૂચિ કહેવામાં આવે છે. કાલ્પનિક અનુસૂચિ દ્વારા આ બાબતને સમજી શકાય છે. આવી એક કાલ્પનિક અનુસૂચિ નીચે મુજબ છે :

| 1 લિટર<br>દૂધની કિંમત<br>(₹ માં) | દૂધની માંગ<br>(લિટરમાં) |
|----------------------------------|-------------------------|
| 50                               | 1                       |
| 40                               | 2                       |
| 30                               | 3                       |
| 20                               | 4                       |
| 10                               | 5                       |



### 3.1 માંગના નિયમની આકૃતિ

આકૃતિમાં X ધરી પર દૂધની માંગ લિટરમાં અને Y ધરી પર દૂધની લિટરદીઠ કિંમત રૂપિયામાં દર્શાવી છે. અનુસૂચિ મુજબ આકૃતિ દોરતાં બિંદુઓ a, b, c, d, e પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રત્યેક બિંદુ જુદી-જુદી કિંમતે થતી દૂધની લિટરદીઠ માંગ દર્શાવે છે. આ બિંદુઓને જોડતી રેખા DD એ માંગરેખા છે.

આકૃતિમાં ‘a’ બિંદુ દર્શાવે છે કે દૂધની ₹ 50 પ્રતિ લિટર કિંમતે 1 લિટર દૂધની માંગ થાય છે. ‘b’ બિંદુ દર્શાવે છે કે દૂધની ₹ 40 પ્રતિ લિટર કિંમતે 2 લિટર દૂધની માંગ થાય છે. જ્યારે ‘e’ બિંદુ દર્શાવે છે કે દૂધની ₹ 10 પ્રતિ લિટર કિંમતે 5 લિટર દૂધની માંગ થાય છે. આમ, આકૃતિમાં બિંદુઓ a, b, c, d, e ને જોડતાં ‘DD’ માંગરેખા પ્રાપ્ત થાય છે. જે ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ, ઉપરથી નીચે તરફ ગતિ કરે છે, એટલે કે આકૃતિમાં ‘DD’ માંગરેખા ઋણાઢાળ ધરાવે છે.

**વિશ્લેષણ :** વસ્તુની કિંમત અને તેની માંગ વચ્ચેનો વ્યસ્ત સંબંધ નીચે મુજબનાં બે કારણોની મદદથી સમજી શકાય છે :

**3.4.2.1 આવક અસર :** ગ્રાહકની નાણાકીય આવક સ્થિર રહે અને જો વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થાય તો ગ્રાહકની ખરીદશક્તિમાં વધારો થવા પામે છે. જેથી ગ્રાહકની વાસ્તવિક આવક વધે છે. (વસ્તુ કે સેવાના સંદર્ભમાં રજૂ થતી આવકને વાસ્તવિક આવક કહે છે.) દા.ત., ગ્રાહક દૂધની ખરીદી માટે ₹ 50 ખર્ચવા તૈયાર છે. ત્યારે જો દૂધની પ્રતિ લિટર કિંમત ₹ 50 હોય, તો ગ્રાહક માત્ર 1 લિટર દૂધ ખરીદી શકે છે. પરંતુ, જો દૂધની પ્રતિ લિટર કિંમત ઘટીને ₹ 10 થાય તો ₹ 50 વડે તે 5 લિટર દૂધની ખરીદી કરી શકે છે. આમ, કિંમત ઘટતાં ગ્રાહકની ખરીદશક્તિમાં વધારો થવા પામે છે જેથી માંગ વધે છે તેને ‘આવક અસર’ કહે છે. માત્ર સાવ હલકા પ્રકારની વસ્તુની બાબતમાં આવક અસર નકારાત્મક હોય છે. દા.ત., હલકું અનાજ. જેની કિંમત ઘટવા છતાં તેની માંગમાં ઘટાડો થાય છે.

**3.4.2.2 અવેજી અસર :** કોઈ એક મૂળ વસ્તુની કિંમતમાં ઘટાડો થાય છે ત્યારે તેની એક સમાન એવી અવેજી વસ્તુની સરખામણીમાં આ વસ્તુ સસ્તી બને છે. તેથી ગ્રાહક અવેજી વસ્તુની માંગ ઘટાડીને મૂળ વસ્તુની માંગ વધારે છે તેને ‘અવેજી અસર’ કહે છે. દા.ત., સાદી (ફોર્મલ) પેન્ટ અને જિન્સ પેન્ટ. આ બંને પેન્ટની અવેજી વસ્તુઓ પૈકી જો સાદી પેન્ટની કિંમત ઘટે ત્યારે તેની અવેજી જિન્સ પેન્ટની કિંમત સ્થિર રહે તો ગ્રાહકોને બંને પેન્ટ વચ્ચેની કિંમતની સરખામણી કરતાં સાદી પેન્ટ સસ્તી લાગે છે. જેથી તેઓ સાદા પેન્ટની માંગ વધારીને જિન્સ પેન્ટની માંગ ઘટાડે છે.

### 3.5 માંગના નિયમના અપવાદો (Exceptions to the Law of Demand)

માંગના નિયમની ધારણાઓ પરિપૂર્ણ થવા છતાં કેટલીક બાબતોમાં અપવાદ જોવા મળે છે. જેમાં માંગના નિયમથી વિરુદ્ધ

દિશાના ફેરફારો નોંધવામાં આવે છે, એટલે કે વસ્તુની કિંમત ઘટવા છતાં માંગ વધવાને બદલે ઘટે છે અથવા વસ્તુની કિંમત વધવા છતાં માંગ ઘટવાને બદલે વધે છે. આવા અપવાદો નીચે મુજબ છે :

**3.5.1 પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓ :** સોના-ચાંદીનાં ઘરેણાં, મોંઘી કાર, મોંઘો મોબાઈલ વગેરે જેવી ખૂબ મોંઘી અને પ્રતિષ્ઠા ધરાવતી વસ્તુઓની બાબતમાં માંગનો નિયમ સાચો પડતો નથી. આ પ્રકારની વસ્તુઓ વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા વધારે છે. ધનવાન વર્ગના લોકો વસ્તુની કિંમત જેમ ઊંચી તેમ તેવી વસ્તુમાં પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય વધારે છે તેવું માનતા હોવાથી વસ્તુની કિંમત જેટલી ઊંચી હશે તેટલી તેઓ તે વસ્તુની માંગ ઘટાડવાને બદલે વધારે છે અને તેનાથી વિરુદ્ધ વસ્તુની કિંમત ઓછી હોય તો તેમાં પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ઓછું હોવાનું માનીને ધનિકો આવી વસ્તુની માંગ ઘટાડે છે. આ બાબતને માંગના નિયમ વડે સમજાવી શકાતી નથી.

**3.5.2 અત્યંત સસ્તી વસ્તુઓ :** મીઠું, દીવાસળી, ટાંકણી, સમાચારપત્ર વગેરેની માંગ પાછળ ગ્રાહકની આવકનો ખૂબ નાનો ભાગ ખર્ચાય છે. તેથી આવી વસ્તુની કિંમતમાં વધારો-ઘટાડો થવા છતાં ગ્રાહકના વસ્તુ પાછળના કુલ ખર્ચમાં કોઈ વિશેષ ફેરફાર થતો નથી. જેના કારણે આવી વસ્તુઓની માંગ ઉપર ગ્રાહકો મોટી અસરો પાડતા નથી. દા.ત., ટાંકણી કે સ્ટેપલરની પિનના ભાવ ઘટતાં લોકો આ પ્રકારની વસ્તુઓની માંગ વિશેષ પ્રમાણમાં વધારતા નથી અથવા સ્થિર રાખે છે.

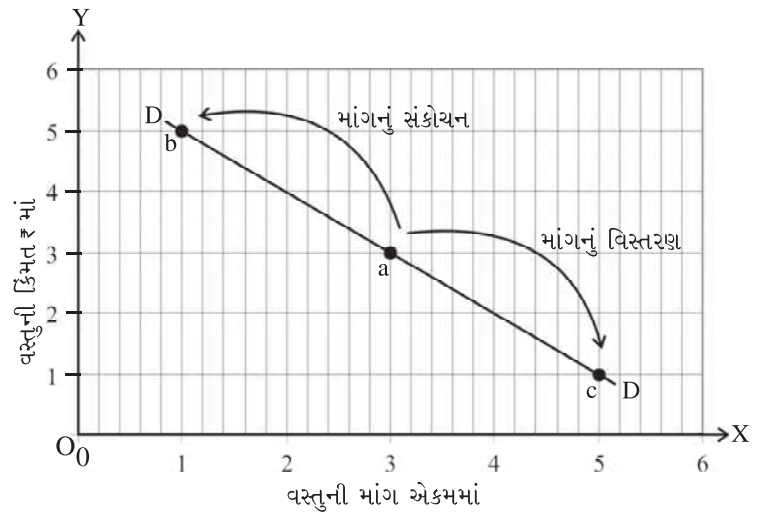
**3.5.3 હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ (નિમ્ન ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓ) :** આ પ્રકારની વસ્તુઓના સંદર્ભ દર્શાવતો ખ્યાલ સર રોબર્ટ ગીફન નામના વ્યક્તિએ વિકસાવ્યો હોવાથી તેને ગીફન વસ્તુ પણ કહે છે. દા.ત., ઘઉંની સરખામણીમાં જુવાર, શુદ્ધ ઘીની સરખામણીમાં વનસ્પતિ ઘી વગેરે જેવી ઊતરતી કક્ષાની (નિમ્ન કક્ષાની) વસ્તુઓને હલકા પ્રકારની વસ્તુઓ કહે છે. આ પ્રકારની વસ્તુઓ ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓની સરખામણીમાં સસ્તી હોય છે. જેથી ગરીબવર્ગ આવી વસ્તુઓનો વપરાશ વધુ પ્રમાણમાં કરે છે. તેથી હલકા પ્રકારની વસ્તુ જેમકે જુવારની કિંમત ઘટતાં, ગરીબવર્ગની વાસ્તવિક આવક વધે છે તેથી આ ગરીબવર્ગ જુવારની સરખામણીમાં ઘઉંની ખરીદી કરવા પ્રેરાય છે. પરિણામે, જુવારની કિંમત ઘટી હોવા છતાં જુવારની માંગ વધવાને બદલે ઘટે છે.

**3.5.4 ગ્રાહકોની પસંદગી :** ગ્રાહક જ્યારે કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની વસ્તુઓ માટે પોતાની ધારણાઓ બાંધી લે છે ત્યારે તેવા ગ્રાહકોનાં વલણોને કારણે તે વસ્તુઓની કિંમત વધતી હોવા છતાં માંગ ઘટાડતો નથી અથવા વસ્તુની કિંમત ઘટતી હોવા છતાં વસ્તુની માંગ વધારતો નથી. દા.ત., કોઈ એક ચોક્કસ પ્રકારની ટૂથપેસ્ટ, જૂતા વગેરે.

### 3.6 માંગનું વિસ્તરણ અને સંકોચન (Expansion and Contraction of Demand)

અન્ય પરિબળો યથાવત્ (સ્થિર) રહે અને વસ્તુની કિંમત ઘટતાં, વસ્તુની માંગમાં વધારો થાય તે માંગનું વિસ્તરણ અને વસ્તુની કિંમત વધતાં, વસ્તુની માંગમાં ઘટાડો થાય તે માંગનું સંકોચન કહેવાય છે. આમ, માંગનું વિસ્તરણ-સંકોચન વસ્તુની કિંમતના ફેરફારો પર આધારિત હોય છે.

| વસ્તુની કિંમત રૂમાં | વસ્તુની માંગ એકમોમાં | નોંધ                           |
|---------------------|----------------------|--------------------------------|
| 5                   | 1                    | કિંમત વધતાં<br>માંગનું સંકોચન  |
| 4                   | 2                    |                                |
| 3                   | 3                    |                                |
| 2                   | 4                    | કિંમત ઘટતાં<br>માંગનું વિસ્તરણ |
| 1                   | 5                    |                                |



3.2 માંગનું વિસ્તરણ અને સંકોચન

અન્ય પરિબળો યથાવત્ રહેતાં, વસ્તુની કિંમતનો ઘટાડો, માંગમાં જે વધારો લાવે છે તેને માંગનું વિસ્તરણ કહે છે. અનુસૂચિમાં દર્શાવ્યા મુજબ જ્યારે વસ્તુની કિંમત ₹ 3 હોય અને જો વસ્તુની કિંમત ઘટીને 1 ₹ થાય, તો વસ્તુની માંગ 3 એકમથી વધીને 5 એકમ થાય છે. આકૃતિમાં મૂળ કિંમત ₹ 3 એ બિંદુ ‘a’ દર્શાવે છે જ્યારે કિંમત ઘટી ₹ 1 થતાં તે બિંદુ ‘c’ પર પહોંચે છે, જે બિંદુ ‘a’ થી ‘c’ માંગનું વિસ્તરણ દર્શાવે છે.

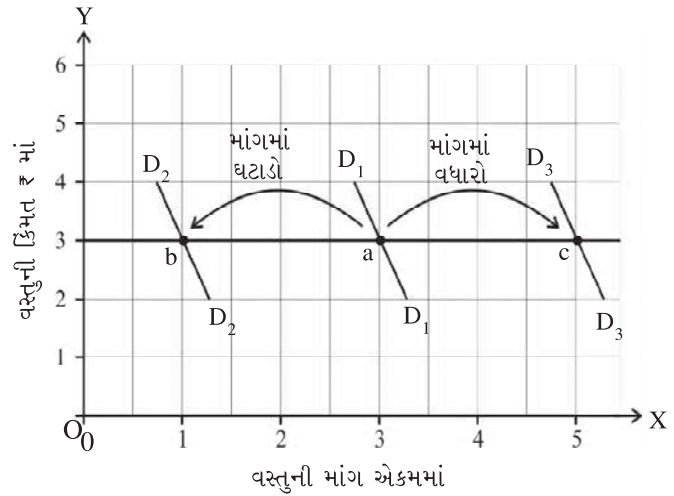
ઉપર્યુક્ત રીતે જો વસ્તુની કિંમત ₹ 3 એટલે કે ‘a’ બિંદુથી વધીને ₹ 5 થાય, તો ગ્રાહકની માંગ 3 એકમથી ઘટીને 1 એકમ થાય છે, જે ‘b’ બિંદુ છે. અહીં બિંદુ ‘a’ થી ‘b’ સુધીનો ફેરફાર માંગનું સંકોચન દર્શાવે છે.

માંગનું સંકોચન અને વિસ્તરણ મૂળભૂત રીતે એક જ માંગરેખા પર જોવા મળે છે. જેમાં માંગનું વિસ્તરણ મૂળ બિંદુથી નીચે ખસતાં મળે છે ત્યારે માંગનું સંકોચન મૂળ બિંદુથી ઉપર તરફ ખસવાથી મળે છે.

### 3.7 માંગનો વધારો અને ઘટાડો (Increase and Decrease in Demand)

જ્યારે વસ્તુની કિંમત યથાવત્ (સ્થિર) રહે અને અન્ય પરિબળોના ફેરફારને કારણે વસ્તુની માંગ વધે તો તેને માંગનો વધારો અને વસ્તુની માંગ ઘટે તો તેને માંગનો ઘટાડો કહે છે. આમ, માંગમાં વધારો કે ઘટાડો અન્ય પરિબળોના ફેરફાર પર આધારિત હોય છે.

| વસ્તુની કિંમત ₹ માં | વસ્તુની માંગ એકમોમાં | નોંધ    |
|---------------------|----------------------|---------|
| 3                   | 1                    | માંગમાં |
| 3                   | 2                    | ઘટાડો   |
| 3                   | 3                    |         |
| 3                   | 4                    | માંગમાં |
| 3                   | 5                    | વધારો   |



### 3.3 માંગનો વધારો અને ઘટાડો

વસ્તુની કિંમત યથાવત્ રહેતાં, અન્ય પરિબળોના ફેરફારો માંગમાં જે વધારો લાવે છે તેને માંગનો વધારો કહે છે. અનુસૂચિમાં દર્શાવ્યા મુજબ જ્યારે વસ્તુની કિંમત રૂપિયા 3 સ્થિર રહે અને અન્ય પરિબળો પ્રેરિત માંગ વધીને 3 એકમથી 5 એકમ થાય તો તે માંગનો વધારો છે. આકૃતિમાં મૂળ બિંદુ ‘a’ માંગરેખા  $D_1$  પર છે. પરંતુ, અન્ય પરિબળો આધારિત માંગ વધીને બિંદુ ‘C’ એટલે કે માંગરેખા  $D_3$  થાય, તો તે માંગરેખાનો જમણી તરફનો સ્થાનફેર માંગનો વધારો સૂચવે છે.

ઉપર્યુક્ત રીતે જો વસ્તુની કિંમત ₹ 3 સ્થિર રહે અને અન્ય પરિબળો પ્રેરિત માંગ 3 એકમ હોય જે આકૃતિમાં બિંદુ ‘a’ દ્વારા  $D_1$  પર દર્શાવેલ છે. તે સ્તરથી વસ્તુની માંગ ઘટીને ‘b’ બિંદુ, માંગરેખા  $D_2$  થાય તો માંગમાં થયેલ ઘટાડો માંગરેખા  $D_1$  થી ડાબી બાજુની નવી માંગરેખા  $D_2$  માંગરેખાનો ડાબી તરફનો સ્થાનફેર પર જોવા મળે છે જે માંગમાં ઘટાડો સૂચવે છે.

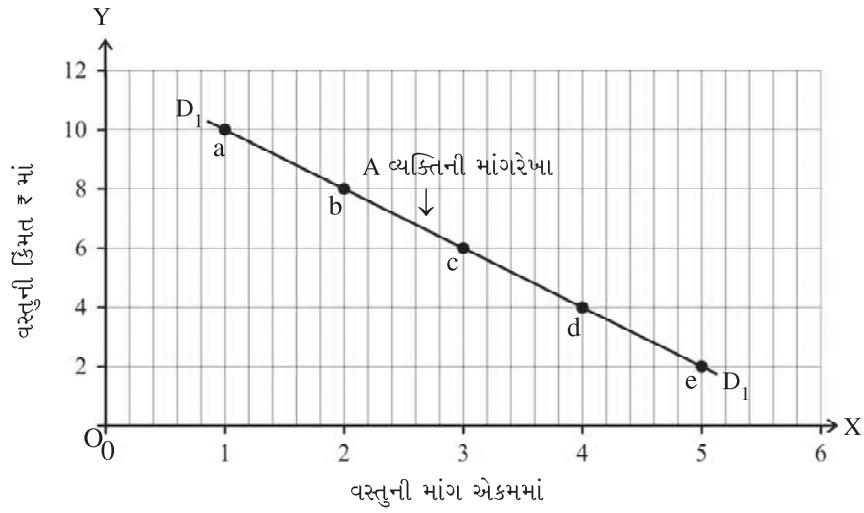
માંગનો વધારો અને ઘટાડો એકથી વધુ માંગરેખા દ્વારા જાણી શકાય છે. માંગમાં વધારો થતાં માંગરેખા મૂળ માંગરેખાથી જમણી તરફ સ્થાન બદલે છે જ્યારે માંગમાં ઘટાડો થતો માંગરેખા મૂળ માંગરેખાથી ડાબી તરફ સ્થાન બદલે છે.

### 3.8 વ્યક્તિગત માંગ અને બજારમાં (Individual Demand and Market Demand)

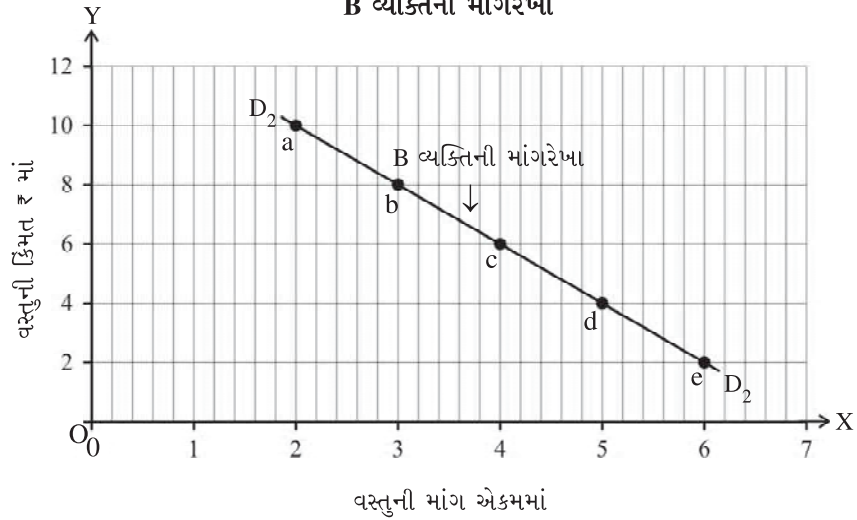
‘ચોક્કસ સમય દરમિયાન કોઈ એક વ્યક્તિ (ગ્રાહક) દ્વારા બજારમાં જુદી-જુદી કિંમતે થતી વસ્તુની માંગને વ્યક્તિગત માંગ કહે છે’ જ્યારે બજારમાં તમામ વ્યક્તિઓ (ગ્રાહકો) દ્વારા જુદી-જુદી કિંમતે થતી વસ્તુની માંગના સરવાળાને બજારમાં કહે છે.

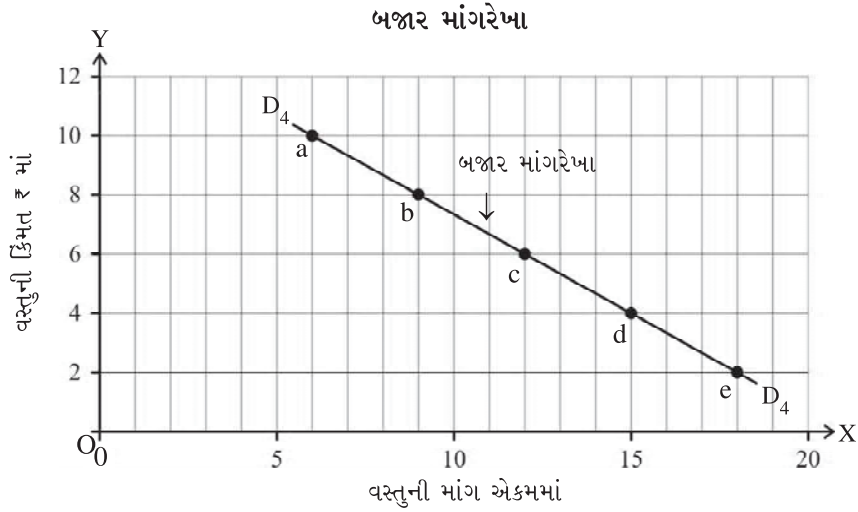
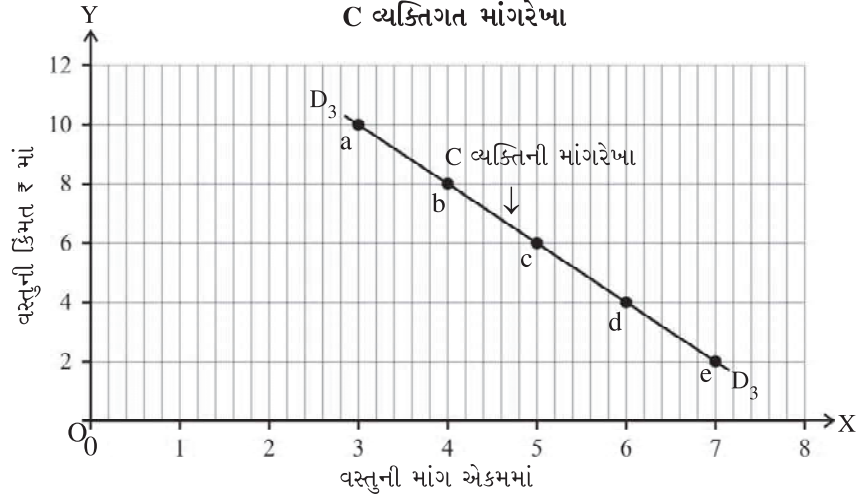
| વસ્તુની કિંમત રૂ માં | A વ્યક્તિની માંગ એકમોમાં | B વ્યક્તિની માંગ એકમોમાં | C વ્યક્તિની માંગ એકમોમાં | બજારમાં (A, B અને Cની માંગનો સરવાળો) એકમોમાં |
|----------------------|--------------------------|--------------------------|--------------------------|----------------------------------------------|
| 10                   | 1                        | 2                        | 3                        | 6                                            |
| 8                    | 2                        | 3                        | 4                        | 9                                            |
| 6                    | 3                        | 4                        | 5                        | 12                                           |
| 4                    | 4                        | 5                        | 6                        | 15                                           |
| 2                    | 5                        | 6                        | 7                        | 18                                           |

A વ્યક્તિની માંગરેખા



B વ્યક્તિની માંગરેખા





### 3.4 વ્યક્તિગત માંગરેખા અને બજાર માંગરેખા

ઉપર્યુક્ત અનુસૂચિમાં A, B અને C વ્યક્તિની જુદી-જુદી કિંમતે માંગ રજૂ કરવામાં આવી છે. જ્યારે બજારમાં એટલે કે A, B, C વ્યક્તિઓની વ્યક્તિગત માંગનો સરવાળો પણ રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. આ અનુસૂચિ પરથી A વ્યક્તિની વ્યક્તિગત માંગરેખા, B વ્યક્તિની વ્યક્તિગત માંગરેખા અને C વ્યક્તિની વ્યક્તિગત માંગરેખાનું નિર્ધારણ જુદી-જુદી આકૃતિઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરાંત અનુસૂચિ મુજબ કુલ માંગરેખા એટલે કે બજાર માંગરેખાનું નિર્ધારણ પણ કરવામાં આવ્યું છે.

આમ, ઉપર્યુક્ત અનુસૂચિ અને આકૃતિઓ પરથી ફલિત થાય છે કે તમામ માંગરેખાઓ જેવી કે A વ્યક્તિની, B વ્યક્તિની, C વ્યક્તિની અને બજાર માંગરેખા ઋણઢાળ ધરાવે છે. આ તમામ માંગરેખાઓમાં જે-તે વ્યક્તિએ કરેલ માંગ અનુસાર ઢાળમાં ફેરફાર જોવા મળે છે પણ એક બાબત સર્વસામાન્ય રીતે તરી આવે છે કે માંગરેખાને ઋણ ઢાળ હોય છે.

### 3.9 માંગની સાપેક્ષતા (Elasticity of Demand)

માંગ ઉપર અસર કરનારાં પરિબલોમાં ફેરફાર થવાથી માંગમાં થતો ફેરફાર માંગની સાપેક્ષતા દર્શાવે છે. માંગ આધારિત પરિબળ છે. સ્વતંત્ર પરિબળ નથી. વ્યક્તિની વસ્તુ અંગેની પસંદગી, આવક, કિંમત પર વ્યક્તિની માંગનો આધાર હોય છે અને આ પરિબલો પર તેના આધારના પ્રમાણમાપને તેની સાપેક્ષતા કહેવામાં આવે છે.

### 3.10 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા (Price Elasticity of Demand)

માંગના નિયમ પ્રમાણે અન્ય પરિબલો યથાવત્ રહેતાં કિંમતમાં ઘટાડો થતાં માંગ વિસ્તરણ છે. કિંમતમાં વધારો થતાં માંગ સંકોચન છે. આમ, કિંમત અને માંગ વચ્ચે વ્યસ્ત સંબંધ છે એવું માંગનો નિયમ સમજાવે છે. પરંતુ, કિંમતમાં થતાં ફેરફારો વસ્તુની માંગમાં કેટલા ફેરફાર લાવશે તે અંગેની સમજૂતી માંગનો નિયમ આપતો નથી. તેથી વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ ફેરફારને પરિણામે વસ્તુની માંગમાં જે ફેરફાર થાય છે તે અંગેની સમજૂતી માંગની મૂલ્ય સાપેક્ષતા આપે છે.

**3.10.1 માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો અર્થ :** માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતા, કોઈ પણ વસ્તુની કિંમત અને માંગ વચ્ચેનો પ્રમાણાત્મક સંબંધને દર્શાવે છે. જેને ઉદાહરણની મદદ વડે સૂત્ર દ્વારા નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$\text{માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા} = \frac{\text{માંગમાં ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિંમતમાં ટકાવારી ફેરફાર}}$$

દા.ત., ‘X’ નામની વસ્તુની કિંમતમાં 1 % ઘટાડો થતાં માંગમાં 5 % વધારો થયો છે.  
તેને સૂત્ર મુજબ,

$$\begin{aligned} E_p &= \frac{X \text{ વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{X \text{ વસ્તુની કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}} \quad (E_p = \text{Price Elasticity of Demand}) \\ &= \frac{5 \text{ ટકાનો ફેરફાર}}{1 \text{ ટકાનો ફેરફાર}} = \frac{5}{1} \\ &= |5| \end{aligned}$$

**નોંધ :** માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતા શુદ્ધ આંકમાં વ્યક્ત થાય છે એટલે કે તેની પાછળ ટકા, રૂપિયા, કિગ્રા, લિટર, મીટર જેવું કોઈ એકમ લખાતું નથી.

**માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાની વ્યાખ્યા :** માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતાની વ્યાખ્યાઓ નીચે મુજબ છે :

**પ્રો. માર્શલ** માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાની સમજૂતીમાં જણાવે છે કે, ‘વસ્તુની માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા વધારે કે ઓછી એનો આધાર કિંમતના ઘટાડાને પરિણામે માંગમાં થતો વધારો મોટો છે કે નાનો છે અને કિંમતના વધારાને પરિણામે માંગમાં થતો ઘટાડો મોટો છે કે નાનો એની ઉપર રહે છે.’

### 3.11 માંગની મૂલ્ય-સાપેક્ષતાના પ્રકારો (Degrees of Price Elasticity of Demand)

વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર થતાં વસ્તુની માંગમાં કયા દરે ફેરફાર થાય છે તેના આધારે માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાના પાંચ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે, જે નીચે મુજબ છે :

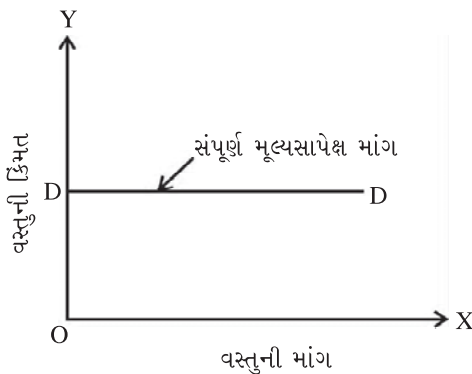
- |                                                  |                                             |
|--------------------------------------------------|---------------------------------------------|
| (1) સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ( $E_p = \infty$ ) | (2) સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ( $E_p = 0$ ) |
| (3) એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ( $E_p = 1$ )          | (4) મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ( $E_p > 1$ )         |
| (5) મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ( $E_p < 1$ )              |                                             |

**3.11.1 સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ( $E_p = \infty$ ) :** જ્યારે વસ્તુની કિંમતમાં અત્યંત નજીવો ફેરફાર તેની માંગમાં અમર્યાદિત ફેરફાર લાવે ત્યારે વસ્તુ માટેની માંગમાં અમાપ (અનંત) ફેરફાર થાય છે. તેને સંપૂર્ણ મૂલ્ય-સાપેક્ષ માંગ કહે છે. દા.ત., ‘T’ વસ્તુની કિંમતમાં 1 ટકાનો ઘટાડો થતાં તેની માંગમાં સતત વધારો થાય (અનંત ગણી વધારો થાય), તો આવી માંગનો આંક અમાપ (અનંત =  $\infty$ ) આવે છે.

સૂત્ર મુજબ,

$$E_p = \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$\frac{\infty}{1} = \infty \text{ (અનંત)}$$



3.5 સંપૂર્ણ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ

આવા પ્રકારની માંગનું વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ જોવા મળતું નથી, પરંતુ અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોમાં પૂર્ણ હરીફાઈની સમજૂતી આપવામાં આ ખ્યાલ ઉપયોગી છે.

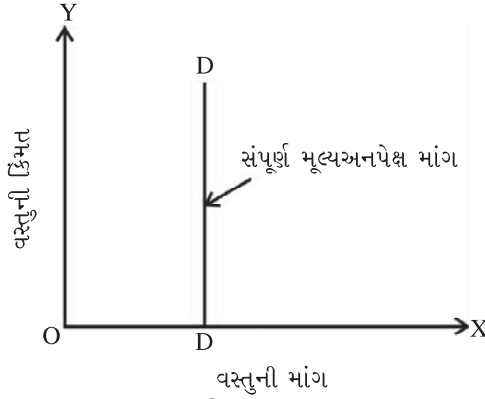
આકૃતિમાં ‘DD’ માંગરેખા છે જે આડી ધરીને સમાંતર છે. તે દર્શાવે છે કે પ્રવર્તમાન બજારકિંમતે વસ્તુની માંગ અનંત (અમર્યાદિત) છે.

**3.11.2 સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ( $E_p = 0$ ) :** જ્યારે વસ્તુની કિંમતમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય પણ, વસ્તુની માંગ સ્થિર રહેવા પામે તો તેવી વસ્તુની માંગને સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહે છે. દા.ત., ‘K’ વસ્તુની કિંમતમાં 10 ટકાનો વધારો થાય અને તેને પરિણામે ‘K’ વસ્તુની માંગમાં કોઈ ફેરફાર ન થાય તો તેવી વસ્તુની માંગને સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહે છે.

સૂત્ર મુજબ,

$$E_p = \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$= \frac{0 \text{ ટકાનો ફેરફાર}}{10 \text{ ટકાનો વધારો}} = 0 \text{ (શૂન્ય)}$$



3.6 સંપૂર્ણ મૂલ્ય અનપેક્ષ માંગ

સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગનો આંક હંમેશાં શૂન્ય હોય છે. આકૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ‘DD’ માંગરેખા Y ધરીને સમાંતર છે, જે દર્શાવે છે કે વસ્તુની કિંમતમાં ગમે તે પ્રમાણનો ફેરફાર માંગમાં ફેરફાર લાવી શકતો નથી. એનો અર્થ એમ થાય કે વસ્તુની માંગ સ્થિર રહે છે. આ પ્રકારની વસ્તુની માંગને સંપૂર્ણ મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહે છે.

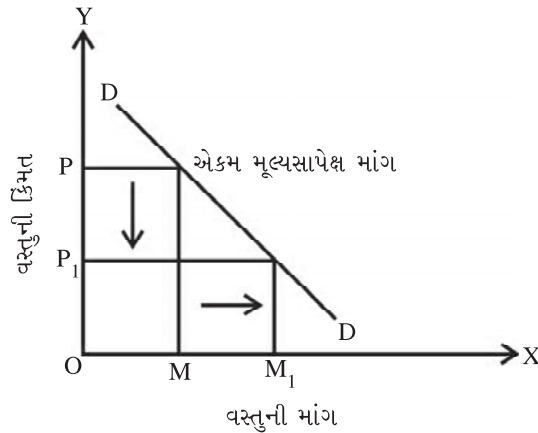
**3.11.3 એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ( $E_p = 1$ ) :** જ્યારે કિંમતના ટકાવારી ફેરફારો અને માંગના ટકાવારી ફેરફાર સરખા હોય ત્યારે માંગ સપ્રમાણ મૂલ્યસાપેક્ષ છે તેમ કહેવાય છે. જેને એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ પણ કહે છે. દા.ત., ‘S’ વસ્તુની કિંમતમાં 5 % ઘટાડો થાય અને તેથી વસ્તુની માંગમાં 5 ટકાનો વધારો થાય, તો તેવી વસ્તુની માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતા એક છે તેમ કહેવાય.

સૂત્ર મુજબ,

$$E_p = \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$= \frac{5 \text{ ટકાનો વધારો}}{5 \text{ ટકાનો ઘટાડો}} = |1|$$

વસ્તુની કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર અને વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર સરખો થતો હોવાથી વસ્તુની માંગ એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ છે તેમ કહેવાય.



3.7 એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ

આકૃતિમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે વસ્તુની કિંમત  $PP_1$  જેટલો ઘટાડો થાય છે જેથી વસ્તુની માંગમાં  $MM_1$  જેટલો વધારો થાય છે. જ્યાં  $PP_1$  કિંમતનો ફેરફાર અને  $MM_1$  માંગનો ફેરફાર એકસરખા પરંતુ વિરુદ્ધ દિશાના હોવાથી આવી વસ્તુની માંગ એકમ મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ છે તેમ કહેવામાં આવે છે.

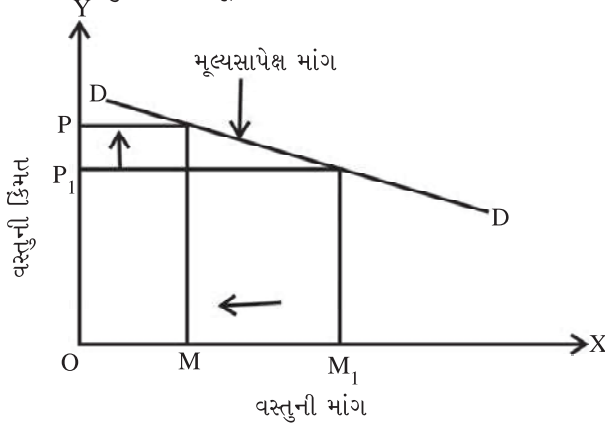
**3.11.4 મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ ( $E_p > 1$ ) :** વસ્તુની કિંમતના ટકાવારી ફેરફાર કરતાં વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર વધુ હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ કહે છે. દા.ત., ‘R’ વસ્તુની કિંમતમાં 10 ટકાનો વધારો થાય અને તેને પરિણામે વસ્તુની માંગમાં 30 % ઘટાડો થાય, તો તેવી વસ્તુની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ છે તેમ કહેવાય.

સૂત્ર મુજબ,

$$E_p = \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$= \frac{30 \text{ ટકાનો ઘટાડો}}{10 \text{ ટકાનો વધારો}} = |3|$$

માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો આંક ત્રણ છે જે દર્શાવે છે કે વસ્તુની કિંમતમાં થતા ફેરફાર કરતાં વસ્તુની માંગમાં થતો ફેરફાર વધુ છે. આમ, વસ્તુની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ છે.



### 3.8 મૂલ્યસાપેક્ષ માંગ (વધુ)

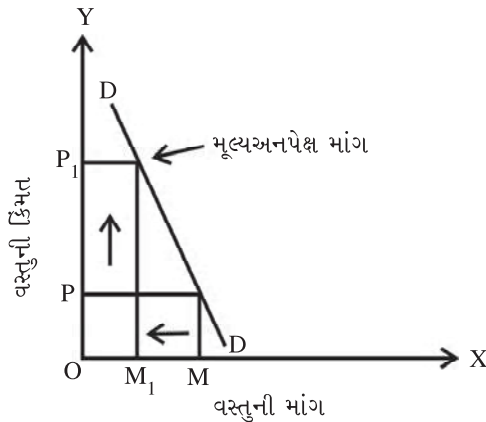
**3.11.5 મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ ( $E_p < 1$ ) :** વસ્તુની કિંમતના ટકાવારી ફેરફાર કરતાં વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર ઓછો હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ કહે છે. દા.ત., ‘G’ વસ્તુની કિંમતમાં 20 % વધારો થાય અને તેના પરિણામે વસ્તુની માંગમાં ફક્ત 5 % ઘટાડો થાય તો તેવી વસ્તુની માંગ મૂલ્યઅનપેક્ષ છે તેમ કહેવાય.

સૂત્ર મુજબ,

$$E_p = \frac{\text{માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{કિંમતમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

$$= \frac{5 \text{ ટકાનો ઘટાડો}}{20 \text{ ટકાનો વધારો}} = \frac{-1}{4} |0.25|$$

માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતાનો આંક એકથી ઓછો આવે ત્યારે તે વસ્તુની માંગ મૂલ્યઅનપેક્ષ કહેવાય.



### 3.9 મૂલ્યઅનપેક્ષ માંગ (ઓછી)

આકૃતિમાં  $P_1P$  જેટલો વસ્તુની કિંમતનો વધારો થવાથી વસ્તુની માંગમાં  $M_1M$  જેટલું સંકોચન થાય છે. અહીં વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ વધારા કરતાં માંગમાં થતું સંકોચન વધુ છે. સામાન્ય રીતે મોજશોખ, મનોરંજન અને આરામદાયક વસ્તુઓની માંગ મૂલ્યસાપેક્ષ હોય છે. દા.ત., ટેલિવિઝન, કાર વગેરે.

આકૃતિમાં  $PP_1$  જેટલો વસ્તુની કિંમતનો વધારો થવાથી વસ્તુની માંગમાં  $MM_1$  જેટલો ઘટાડો થાય છે. અહીં વસ્તુની કિંમતમાં થયેલ વધારા કરતાં માંગમાં થતો ઘટાડો ઓછો છે. સામાન્ય રીતે જીવનજરૂરી આવશ્યક વસ્તુઓની માંગ મૂલ્યઅનપેક્ષ હોય છે. દા.ત., અનાજ, દૂધ, તેલ વગેરે.

### 3.12 માંગની આવક સાપેક્ષતા (Income Elasticity of Demand)

જેમ માંગની મૂલ્યસાપેક્ષતામાં કારણ વસ્તુની કિંમત છે તેમ માંગની આવક સાપેક્ષતામાં કારણ ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવક છે, એટલે કે માંગની આવક સાપેક્ષતાનો ઉપયોગ વ્યક્તિની આવકમાં થતા વધારા કે ઘટાડા સાથે માંગમાં થયેલા વધારા કે ઘટાડા માપવા માટે થાય છે.

**3.12.1 માંગની આવક સાપેક્ષતાનો અર્થ :** ‘વ્યક્તિની આવકના ટકાવારી ફેરફાર અને માંગમાં થતાં ટકાવારી ફેરફારના ગુણોત્તરનું માપ તે વસ્તુની માંગની આવક સાપેક્ષતા કહેવાય છે.’ ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં થતા ફેરફાર વડે વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફારને ભાગતાં આવક સાપેક્ષતાનું માપ રજૂ થાય છે. જેને સૂત્રના રૂપમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

$$\text{માંગની આવક સાપેક્ષતા } (E_y) = \frac{\text{વસ્તુની માંગમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}{\text{વ્યક્તિની આવકમાં થતો ટકાવારી ફેરફાર}}$$

### 3.13 માંગની આવક સાપેક્ષતાના પ્રકારો (Degrees of Income Elasticity of Demand)

માંગની આવક સાપેક્ષતાના મુખ્ય પ્રકારો ત્રણ છે જે નીચે મુજબ છે :

**3.13.1 હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગ :** ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં વધારો થતાં વસ્તુની માંગમાં વધારો થાય અથવા આવકમાં ઘટાડો થતાં વસ્તુની માંગમાં ઘટાડો થાય તો તેવી વસ્તુની માંગ હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

વાસ્તવમાં, હકારાત્મક (ધન) આવક સાપેક્ષ માંગમાં ત્રણ ભાગ પડે છે જે નીચે મુજબ છે :

(A) એકમ આવક સાપેક્ષ માંગ ( $E_y = 1$ ) : વ્યક્તિની આવકમાં થતો ફેરફાર અને વસ્તુની માંગમાં થતો ફેરફાર એકસમાન હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમ આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

(B) એકમથી વધુ આવક સાપેક્ષ માંગ ( $E_y > 1$ ) : વ્યક્તિની આવકમાં થતો ફેરફાર એ વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફાર કરતાં ઓછો હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમથી વધુ આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

(C) એકમથી ઓછી આવક સાપેક્ષ માંગ ( $E_y < 1$ ) : વ્યક્તિની આવકમાં થતો ફેરફાર એ વસ્તુની માંગમાં થતા ફેરફાર કરતાં વધુ હોય તો તેવી વસ્તુની માંગને એકમથી ઓછી આવક સાપેક્ષ માંગ કહે છે.

**3.13.2 નકારાત્મક (ઋણ) આવક સાપેક્ષ માંગ :** ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં વધારો થતાં વસ્તુની માંગ ઘટે અથવા વ્યક્તિની આવકમાં ઘટાડો થતાં વસ્તુની માંગ વધે તો તેવી વસ્તુની માંગ નકારાત્મક (ઋણ) આવક સાપેક્ષ માંગ કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે વસ્તુઓ હલકા પ્રકારની (નિમ્ન ગુણવત્તાની) હોય તો આવક-અસર નકારાત્મક હોય છે. આ ખ્યાલ પ્રો. સર રોબર્ટ ગીફન નામના વ્યક્તિએ રજૂ કર્યો હોવાથી આવી વસ્તુઓને ગીફન વસ્તુઓ પણ કહે છે. ઉદાહરણ : બાજરી, કોદરી, બરછટ કાપડ, પામોલિન તેલ, વનસ્પતિ ઘી વગેરે.

**3.13.3 શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ :** ગ્રાહકરૂપ વ્યક્તિની આવકમાં ફેરફાર થાય પરંતુ, વસ્તુની માંગમાં ફેરફાર ન થાય તો તેવી વસ્તુની માંગ શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે ખૂબ જ સસ્તી વસ્તુઓની માંગ શૂન્ય આવક સાપેક્ષ માંગ હોય છે. ઉદાહરણ : મીઠું, પોસ્ટકાર્ડ, ટાંકણી, દીવાસળી, સ્ટેપલર પિન વગેરે.

### 3.14 માંગની પ્રતિમૂલ્ય સાપેક્ષતા (Cross Elasticity of Demand)

સામાન્ય રીતે વસ્તુઓ એકબીજા સાથે બે પ્રકારના સંબંધમાં જોડાયેલી હોય છે : (1) અવેજી વસ્તુ (2) પૂરક વસ્તુ.

**અવેજી વસ્તુ :** જ્યારે વસ્તુઓ વૈકલ્પિક હોય તો તેવી વસ્તુઓ અવેજી વસ્તુ કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે એક વસ્તુના બદલામાં બીજી વસ્તુ ઉપયોગમાં લઈ શકાતી હોય તો તેવી વસ્તુઓને અવેજી વસ્તુ કહે છે.

**પૂરક વસ્તુ :** જ્યારે વસ્તુઓ એકબીજા સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલી હોય એટલે કે વસ્તુઓની માંગ સંયુક્ત રીતે થતી હોય તેવી વસ્તુને પૂરક વસ્તુ કહે છે. સામાન્ય રીતે એક વસ્તુના વપરાશ માટે બીજી વસ્તુનો વપરાશ આવશ્યક હોય, તો તેવી વસ્તુઓને પૂરક વસ્તુ કહે છે.

જ્યારે એક વસ્તુની કિંમતમાં ફેરફાર થતાં બીજી વસ્તુની (અવેજી કે પૂરક વસ્તુ) માંગ પર તેની અસર થાય છે ત્યારે તે અસરનું માપ જાણવા માટે માંગની પ્રતિ મૂલ્યસાપેક્ષતાનો ઉપયોગ થાય છે. આમ, માંગની પ્રતિ મૂલ્યસાપેક્ષતા એટલે એક વસ્તુની